

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת הכוכבים

א. לרמב"ם האמונה בגזירת הכוכבים היא "שקר וכזב"

"לא תאכלו על הדם לא תנחשו ולא תעונו" (ויקרא יט כו). הרמב"ם¹ פוסק שבמילים "ולא תעונו" (ויקרא יט כו), אוסרת התורה על האדם להודיע - על פי חישוב מיקומם של הכוכבים והמזלות² - שיום, שנה או חודש מסוים הוא טוב או לא טוב, מתאים למלאכה מסוימת או לא מתאים לה (הלכות עבודה זרה יא, ח-ט³):

איזהו מעונן? אלו נותני עתים שאומרים באסטגנינות יום פלוני טוב יום פלוני רע יום פלוני ראוי לעשות בו מלאכה פלונית שנה פלונית או חדש פלוני רע לדבר פלוני. אסור לעונן אע"פ שלא עשה מעשה אלא הודיע אותן הכוכבים שהסכלים מדמין שהן דברי אמת ודברי חכמים...

רק "הסכלים" רואים בחישובים אלה "דברי אמת ודברי חכמים". בהלכות עבודה זרה (יא, טז) כותב הרמב"ם שחישובים אלה, לא רק שהם אסורים, גם אין בהם "אמת ודבר חכמה":

ודברים האלו כולם דברי שקר וכזב הן... ואין ראוי לישראל שהן חכמים מחוכמים להימשך בהבלים אלו ולא להעלות על לב שיש בהן תעלה... כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן, ומחשב בלבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרה אותם אינו אלא מן הסכלים ומחסירי הדעת... אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינן דברי חכמה אלא תוהו והבל... ומפני זה אמרה תורה כשהזהירה על כל אלו ההבלים: 'תמים תהיה עם ה' א-להיך' (דברים יח, יג).

גם בפירושו למשניות (עבודה זרה ד, ז) מכנה הרמב"ם את האמונה בגזירת הכוכבים "כזב":

1 המאמץ את דעתו של רבי עקיבא בסנהדרין סה ע"ב.

2 לדעת הרמב"ם התורה אוסרת את הקביעה ש"יום פלוני טוב, יום פלוני רע" רק כשזו מיוסדת על חישובי הכוכבים והשפעתם. הרמב"ם עצמו מכנה את יום תשעה באב "יום המוכן לפורענות": "תשעה באב... חמשה דברים אירעו בו: נגזר על ישראל במדבר שלא יכנסו לארץ, והרב הבית בראשונה ובשנייה, ונלכדה עיר גדולה וביתר שמה... ובו ביום המוכן לפורענות חרש טורנוסורופוס הרשע ממלכי אדום את ההיכל ואת סביביו" (הלכות תעניות ה, ג). פסיקה זו תואמת את דברי הגמרא: "בכ"ה לדורות... תניא: מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב" (תענית כט ע"א). "תנא משום רבי יוסי: עת מזומנת לפורענות... עת מזומנת לטובה" (סנהדרין קב ע"א). לרמב"ם אופיו של יום תשעה באב איננו קשור למזלות. הוא איננו מביא להלכה את דברי רב פפא תענית כט ע"ב: "אמר רב פפא: הלכך, בר ישראל דאית ליה דינא בהדי נכרי - לישתמיט מיניה באב דריע מזליה, ולימצי נפשיה באדר דבריא מזליה". ראה שו"ת חתם סופר או"ח סי' קס.

3 ע"פ מהדורת ר"י שילת, רמב"ם מדויק, מעלה אדומים תשס"ד.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

הפילוסופים השלמים אינם מאמינים בטליסמאות, אלא צוחקים מהם ומאלה החושבים שיש להן השפעה. וביאור זה יאריך, ואמנם אמרתי זאת ליודעי שרוב בני האדם ואולי כולם מרומים בהם תרמית גדולה מאד, ובהרבה דברים מסוגם, ויחשבו דברים אמיתיים, ואינם כך. עד שהטובים החסידים מאנשי תורתנו חושבים שהם דברים אמיתיים אלא שהם אסורים בגלל התורה בלבד, ולא ידעו שהם דברים בטלים כוזבים שהזהירה מהם התורה כמו שהזהירה מהשקר... הכוזב הראשון הוא גזירת הכוכבים, אשר מוכח במופת בחכמה הטבעית ביטול הקדמותיה הראשונות, באומרם כוכב פלוני מזלו רע ופלוני מזלו טוב, וחלק פלוני מן הגלגל מתאים לכוכב פלוני, ומתנגד לכוכב פלוני, עם היות הגלגל כולו גוף אחד שחלקיו דומים,⁴ אין ניגוד בהם ולא הרכבה. ואלו... הן עמוד גזירת הכוכבים, אשר אם יתאמת ביטולן, כמו שכבר התאמת, יתבטלו פרטיה עד האחרון שבהם.

הרמב"ם באיגרת גזירת הכוכבים⁵ קובע, שהתפיסה לפיה יש אמת בגזירת הכוכבים, תפיסה שרווחה בתקופה של חורבן הבית, גרמה לאבדן מלכות ישראל ולחורבן הבית:

זו היא שאבדה מלכותנו, והחריבה היכלנו, והגיעתנו עד הלום, שאבותינו חטאו ואינם, לפי שמצאו ספרים רבים באלו הדברים של דברי החוזים בכוכבים - שדברים אלו הן עיקר עבודה זרה, כמו שבארנו בהלכות עבודה זרה - טעו ונהו אחריהן ודימו שהן חכמות מפוארות, ושיש בהן תועלת גדולה, ולא נתעסקו לא בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות, אלא דימו שאותן הדברים יועילו להם, ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואווילים.

ב. הגלגלים והכוכבים הם חיים והם מנהיגים - בדעת וברצון - את הברואים

עמדה זו של הרמב"ם, לפיה אין אמת בתורתם של החוזים בכוכבים, מחייבת הסבר. היא לא נובעת מהתכחשות להשפעת הכוכבים על העולם הקרוב לנו, הארצי - עולם שהקדמונים ראו אותו מורכב מארבעת היסודות: אש, רוח, מים ועפר. אדרבה, הרמב"ם כותב במפורש שהוא, בעקבות חז"ל, מסכים לדעה לפיה השפע הא-לוהי יורד אל עולמנו באמצעות הגלגלים. וכך כותב הרמב"ם במורה הנבוכים (א, עב):⁶

הגלגל הוא המנהיג שאר חלקי העולם בתנועתו והוא ישלח לכל מתהוה כוחותיו הנמצאות בו. הנה כל תנועה שתמצא בעולם - התחלתה הראשונה תנועת הגלגל, וכל נפש שתמצא לבעל נפש בעולם - התחלתה נפש הגלגל... הכוחות המגיעות

4 ראה מו"נ ב, יט; הרמב"ם סבור אמנם שהגלגל אחד, אך לדעתו, שלא כדעת הפילוסופים, הכוכבים שבתוך הגלגל שונים, בחומר ובצורה, מהגלגל עצמו ופיזורם בתוך כל גלגל איננו אחיד. ראה להלן ליד ציון הע' 30.

5 איגרת אל חכמי מונטפסליר על גזירת הכוכבים פרק א, בתוך איגרות הרמב"ם, מהד' ר"י שילת, ירושלים תשמ"ז, ח"ב, עמ' תפ (להלן: איגרת גזירת הכוכבים).

6 כל הציטוטים ממו"נ הם למהד' אבן שמואל (כרך אחד), ירושלים (מוסד הרב קוק) תשס"א.

מן הגלגלים לזה העולם... ארבע כוחות: כוח יחייב העירוב וההרכבה - ואין ספק שזה מספיק בהרכבת המחצבים⁷ וכוח יתן הנפש הצומחת לכל צמת, וכוח הנותן הנפש החיה לכל חי, וכוח יתן הדברי לכל מדבר וכל זה במיצוע האור והחושך, הנמשכים אחר אורם והיקפם סביב הארץ⁸.

לכל גלגל יש אופי משלו המחבר אותו עם אחד מארבעת היסודות הדומה לו באופיו (מו"נ ב, י - תוספות ההסבר בסוגריים מרובעות הן שלי וכן להלן):

כדור הירח מניע המים, וכדור השמש מניע האש, וכדור שאר הכוכבים הנבוכים מניע האויר, ולרוב תנועתם והתחלפם ושובם וישוונם ועמידתם [של כוכבי הלכת - י"ש'ב], ירבה הצטייר האויר בהתחלפו והתקבצו והתפשטו במהירות, וכדור שאר הכוכבים העומדים מניע הארץ.

גם תחילת הופעתם של כוחות ומידות לא-פיזיקליים בעולם הטבעי היא בגלגלים (מו"נ א, ע):

תבין איך ביארו יחסו ית' לגלגל, ושהוא [=הגלגל] כלי לו [=לקב"ה] אשר בו ינהיג המציאות, כי כל מה שתמצא לחכמים ז"ל כי השמים הפלוניים הם כך וכך, והשמים הפלוניים בהם כך וכך... עניינו שהכחות המהוות העניין הפלוני והשומרות סידורו יבואו מן השמים ההם, והראיה על מה שאמרת לך, אמרם 'ערבות'⁹ שבו צדק צדקה ומשפט וגנוי חיים ושלום וגנוי ברכה ונשמות של צדיקים ונשמות ורוחות שעתידין להבראות וטל שעתידי הקב"ה להחיות בו המתים¹⁰ - ומבואר הוא שכל מה שמנאוהו הנה אין מהם דבר שהוא גשם שיהיה במקום (כי הטל אינו טל כפשוטו)... וכאילו הם הגידו שאלו הדברים הנמצאים בעולם אמנם הם נמצאים מכוחות יבאו מערבות, האלוה ית' שמהו התחלה להם ונטעם בו אשר מכללם גנוי חיים, וזה הוא הנכון והאמת הגמור, כי כל חיים נמצאים בחי אמנם הם מן החיים ההם [שבגלגלים].

הרמב"ם סבור שהשפעת הגלגלים איננה נגמרת בפעולה מכנית. הם אינם דוממים. הם בעלי נפש חיה ובעלי שכל, והם פועלים מתוך ידיעתם את העולם שהם מנהיגים ומתוך רצון להשפיע עליו את הכוחות הנטועים בהם (מו"נ ב, ז):

לא תחשוב שהגלגלים או השכלים כדמות שאר הכוחות הגשמיות, אשר הם טבע ולא ישיגו פעולותיהם, אבל הגלגלים והשכלים משיגים פעולותיהם ובוחרים ומנהיגים, אבל לא כבחירתנו והנהגתנו, אשר היא כולה בעניינים מתחדשים, כבר ספרה התורה... על השגתם לפעולותיהם, והיות להם רצון ובחירה כמה שהושפע להם מן ההנהגה כמו שיש לנו רצון כמה שהושפע

7 ראה אפודי מו"נ א, עב הדן בתפקידו של השכל הפועל במתן צורה למחצבים וראה להלן הערה 17.

8 וכן הוא בלשון אחרת במו"נ ב, י. וראה גם איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפב: "כל נפש חיה וכל אילן וכל מין ממיני המחצבים, הכל האל עושהו בכוח שיבוא מן הגלגלים ומן הכוכבים".

9 "הוא הגלגל העליון המקיף בכל" - מו"נ א, ע.

10 חגיגה יב ע"ב.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

לנו ונוכל עליו בעקר הווייתנו, אלא שאנחנו נעשה הפחות ויקדם להנהגתנו ופעולתנו ההעדר, אבל השכלים והגלגלים אינם כן, אבל יעשו הטוב לעולם¹¹, ואין אצלם כי אם הטוב, כמו שנבאר בפרקים הבאים, וכל מה שיש להם הוא נמצא בשלמות ובפעל תמיד מעת שנמצאו.

תפיסה זו, שהגלגלים מנהיגים את העולם מתוך ידיעה, תפיסה שלפי הרמב"ם מעוגנת בתורה עצמה, מקובלת לדבריו גם על הפילוסופים (מו"נ ב, ה):

ודע כי הפילוסופים מסכימים על היות הנהגת זה העולם התחתון נשלמת בכוחות השופעות עליו מן הגלגל... וזה גם כן נכתב בתורה ונאמר (דברים ד, יט): 'אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים' - רצונו לומר שהוא שם אותם אמצעיים להנהגת הברואים, לא שייעבדו. ואמר בפירושו: 'למשול ביום ובלילה ולהבדיל' (בראשית א יח) וגו'. ועניין המשילה: השלטון בהנהגה, והוא עניין מוסף על האור והחשך אשר הוא עילת ההוויה והפסד הקרובה¹²... כי עניין האור והחשך הוא הנאמר עליו: 'ולהבדיל בין האור ובין החשך' (שם). ומן השקר שיהיה המנהיג דבר אחד לא ידע הדבר ההוא אשר ינהיגהו.

גם באיגרת גזירת הכוכבים כותב הרמב"ם שהפילוסופים, בדומה לחכמי ישראל, ראו בגלגלים אמצעי לירידת השפע - "כוח הבורא" - ל"זה העולם" (עמ' רפד):

כל חכמי העולם, והם הפילוסופים הגדולים בעלי השכל והמדע, הסכימו כולן שיש לעולם מנהיג, והוא מסבב הגלגל, ואין הגלגל סובב מאליו... כל מה שיהיה בזה העולם התחתון, מהיות כל נפש חיה וכל אילן וכל מין ממיני המחצבים הכל האל עושהו בכוח שיבוא מן הגלגלים ומן הכוכבים, ושכוח הבורא צף בתחילה על הגלגלים והכוכבים ומן הגלגלים והכוכבים יצוף ויפשוט בזה העולם, ויהיה כל מה שיהיה. וכשם שאנו אומרים שהקב"ה עושה

11 הרמב"ם (מו"נ ב, כ) מבחין בין "רצון" לבין "כוונה" בכתבו שהסיבה הראשונה של אריסטו ה"רוצה במה שהתחייב ממנו ושמח בו ונהנה ואי אפשר שירצה חילופו - לא ייאמר לזה כוונה ואין בו עניין הכוונה. כי האדם רוצה להיות בעל עיניים וידיים ושמח בזה ונהנה בו ואי אפשר שירצה חילופו, אלא שלא היה זה האיש בעל עיניים וידיים בכוונה ממנו... אין עניין הכוונה ועניין ההתייחדות אלא לדבר בלתי נמצא ואפשר מציאותו כמו שכוון ויוחד ואפשר שלא ימצא כן" (לעניין שמחתו של הסיבה הראשונה שאיננה דבר נוסף על מציאותו ראה מטפיזיקה לאריסטו ספר יב פרק ז).

הרמב"ם מבחין גם בין שני מיני כוונות (מו"נ ב, כא): "האחרונים מן הפילוסופים" ייחסו לאלוה "בחירה" בקיומו של העולם שלא היה קיים לולא רצון זה. מכיוון שלדבריהם רצון זה מתחייב מטבעו של האלוה מאז ומתמיד, העולם הוא קדמון. על דברים אלה הרמב"ם חולק: ש"אין זה עניין כוונת האלוה אשר נכוון אליה אנחנו אבל נרצה בזה שהוא - רצוני לומר העולם - אינו מחויב מאיתו ית' חיוב העלול לעילתו אשר אי אפשר היפרדו ממנו ולא השתנותו אלא אם תשתנה עילתו או ישתנה עניין מענייניה". כוונה כפי שתיארו אותה הפילוסופים - כוונה המתחייבת מטבעו של המתכוון - איננה הכוונה שאנחנו מייחסים לקב"ה אך היא דומה לכוונה שמאחורי פעולותיהם של המלאכים והגלגלים. הם אינם "רובוטים"; הם חיים ומשכילים ופועלים בידיעה וברצון את טובתם בארץ כל אחד על פי הטבע שלו - מלאכים בהשפעת חכמה, וגלגלים בהשפעת כוחות (ראה להלן פרק ג).

12 ראה לעיל ליד ציון הע' 8 דברי הרמב"ם במו"נ א, עב: "כל זה במיצוע האור והחושך".

אותות ומופתים על ידי המלאכים, כך אלו הפילוסופים אומרים שכל אלו הדברים הנעשין בטבעו של עולם תמיד - על ידי הגלגלים והכוכבים הם נעשין. והן אמרו שהגלגלים והכוכבים בעלי נפש ומדע הן. וכל אלו הדברים אמת הן... ואין בין חכמי ישראל ובין אלו הפילוסופים באלו הדברים מחלוקת כלל.

אמנם סיבוב הגלגלים גורם בפעולה מכנית (הדומה לזו של מערבל בטון) להתמזגותם בארץ של ארבעת היסודות.¹³ אך השפעת הכוכבים על הארץ בהורדת "כוח הבורא" על "זה העולם" איננה מצטמצמת להשפעה פיזית או "טבעית".¹⁴ השפעה הא-לוהי היורד על השכלים הנפרדים, המלאכים¹⁵ שהם צורה ללא גולם,¹⁶ עובר בדרכו אל "זה העולם" בתחנת ביניים: במערכת הגלגלים - "ברואים שהם מחוברים מגולם וצורה אבל... צורתם קבועה בגלגלם לעולם ואינם משתנים". במערכת זו הבלתי-משתנית קיימים שורשי כל הברואים המורכבים מחומר וצורה, והיא שולחת לזה העולם המשתנה "כוחות" המוכנים לקבל את צורתם הארצית מן השכל הפועל, "שרו של עולם"¹⁷ - "כוח יתן הנפש הצומחת לכל צמח, וכוח הנותן הנפש החיה לכל חי, וכוח יתן הדברי לכל מדבר".¹⁸ פעולתם זו של הכוכבים והגלגלים העוברת, לדברי הרמב"ם, באמצעות האור שהם מקרינים על העולם, איננה מתופעותיו הפיזיקליות של "זה העולם" המת¹⁹ המקבל מהגלגלים את "הכוחות", אלא קודמת לו בהיררכיה של המציאות. ההנהגה שלהם היא הנהגה הפועלת בתודעה וברצון להעביר כוחות השפעה הא-לוהי ממציאות אב-טיפוסית שמיימית אל מציאות מתחלפת ארצית.

המעבר מהגלגל אל "זה העולם" הוא מעבר של "שפעה", של "כוח הבורא [ה]צף בתחילה על הגלגלים והכוכבים ומן הגלגלים והכוכבים יצוף ויפשוט בזה העולם". אף שמדובר על סדר קבוע של מעבר שפע בתוך המציאות הנבראת הכוללת לא רק את הארץ אלא גם את הגלגלים ואת המלאכים, ומבחינה זו פעולת הגלגל היא "סיבה טבעית",²⁰ לא מדובר

13 מו"נ א, עב; מו"נ ב, יט. ייתכן שגם פילוג החומר הארצי האחד לארבעה יסודות על פי קירבת החומר לגלגל המתנועע, הובן על ידם כתולדה של הכנה פיזית פשוטה של החומר על ידי תנועת הגלגל - "אשר סמוך לו המקיף נעשה בו דקות ומהירות התנועה וקרב לטבעו, וקיבל בהכנה היא צורת האש" (מו"נ ב, יט). ראה לעיל ליד ציון הערה 7.

14 במובן המילה "טבעית" המקובל היום, שמשמעותה פעולה ארצית בלתי רצונית.

15 "הוא [= אריסטו] יאמר שכלים נפרדים ואנו נאמר מלאכים" - מו"נ ב, ו.

16 הלכות יסודי התורה ב, ג.

17 מו"נ ב, ו; הלכות יסודי התורה ד, ו. על משקל תפקידו של השכל הפועל בנתינת צורות במציאות הארצית לעומת תפקידם של הגלגלים נחלקו מפרשי אריסטו - אלפרבי ואבן סינא. ראה: Herbert Alan Davidson, *Alfarabi, Avicenna and Averroes on Intellect*, Oxford University Press, August 1992, pp. 47-48, 82.

18 מו"נ א, עב.

19 מו"נ ב, ה.

20 שלא כהשגחה הא-לוהית המחוברת לעולם אך איננה חלק ממנו (מו"נ א, עב). ראה איגרת תחיית המתים, איגרות הרמב"ם, עמ' שע. ראה יהונתן שמחה בלס, מנפת צוף חלק א פרק ט, אמת פנימית ומציאות חיצונית, עמ' 129-135.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

ב"טבע" פיזיקלי ארצי אלא בהנהגת הארץ - "שלטון בהנהגה"²¹ - על ידי מערכת שהיא נשגבה ממנה בכך שהיא קרובה יותר ממנה למלאכים ולסיבתם הא-לוהית.

ג. הגלגלים והכוכבים הם "אדונים" המורידים לארץ שפע של "כוחות" את הפסוק "הוא א-לוהי האלוהים ואדוני האדונים" (דברים י, יז) מפרש הרמב"ם כך (מו"נ ב, 1):

'הוא א-לוהי האלוהים' - רצונו לומר א-לוה המלאכים - 'ואדוני האדונים' - אדון הגלגלים והכוכבים שהם אדונים לכל גוף זולתם. המלאכים נקראו "אלוהים", כותב הרמב"ם, משום שלהם, כאמיתות שכליות, תפקיד שיפוטי (שם):

כבר ידעת כי 'אלוהים' שם השופטים - 'עד האלוהים יבוא דבר שניהם' (שמות כב, ח) ולזה הושאל זה השם למלאכים ולא-לוה - להיותו שופט על המלאכים. המלאכים הם בית דינו של הקב"ה: "הא-לוה יעיין בעולם השכלים וישפיע ממנו מציאות" (שם). הקב"ה הוא "א-לוהי האלוהים" בכך שבחכמתו הוא שופט את המלאכים וקובע את משקלה היחסי של כל אמת שכלית בכל עניין ועניין. הרמב"ם מבחין בין השם "א-לוה" לשם "אדון" - שם שאין לו משמעות שיפוטית והוא מצביע על "ממשלה" בלבד (מו"נ ב, ל):

אמר בהם 'קנה' למשלו ית' עליהם כמשול האדון על עבדיו ולזה נקרא 'אדון' כל הארץ' (יהושע ג, יא) ... ואמנם 'א-לוהי השמים' (בראשית כד, ג) וכן 'א-ל עולם' (בראשית כא, לג) הוא ... שהוא שופט והם נשפטים, לא בעניין הממשלה.

שלא כמלאכים שכונו "אלוהים", הגלגלים והכוכבים מכונים "אדונים" מכיוון שהיחס בינם לבין העולם החומרי המוכר הוא יחס של ממשלה - של תלות כוחנית בלבד. הם אמנם משפיעים "כוחות" בדעת וברצון, אך בדפוסים שנקבעו לא על ידם אלא על ידי הקב"ה ובית דינו, איתו הם אינם נמנים. שלא כשופט שהנשפט מציית לפסק דינו בזכות חכמתו, האדון מושל בכוחו על עבדיו. כוחם משועבד לו; הוא מפרנס אותם ומגן עליהם בכוחו. מבחינה זו "הגלגלים והכוכבים הם אדונים לכל גוף זולתם".²²

עובדי עבודה זרה סגדו לגלגלים ולכוכבים - לאדונים בעלי הכוח - ולא למלאכים, לאמיתות השכליות שבאמצעות חכמתם מנהיג ה' את העולם.²³

ד. לרמב"ם, הנהגת הכוכבים חודרת עד לפרטים המתחלפים של המציאות שלנו אמנם אין מחלוקת בין חכמי ישראל לבין הפילוסופים לגבי תפקידם של הגלגלים בהשפעתם את "הדברים הנעשין בטבעו של עולם תמיד", אך התפקיד של הגלגלים לדעתו

21 מו"נ ב, ה.

22 מו"נ ב, ו.

23 "תורתנו לא תכחיש היותו ית' מנהיג זה המציאות באמצעות המלאכים" - מו"נ ב, ו.

של הרמב"ם רחב יותר מכפי שהבינו אותו הפילוסופים. לדעת הפילוסופים הנהגת הכוכבים מוגבלת לשמירתם ולסידורם של המינים השונים ולא מגיעה להנהגת הפרטים, המופקרים, על פי תפיסתם זו, למקרה:

[ה]פילוסופים שאמרו שהכל על ידי הגלגלים והכוכבים ייעשה, יאמרו שזה שיארע לכל אחד ואחד מבני אדם מן המאורעות הוא מקרה, ואין לו עילה מלמעלה ולא יועיל לו לא מולד ולא טבע... כללו של דבר יאמרו, מאורעות כל אחד ואחד, בין מין אדם בין מין בהמה בין מין אילנות והמחצבות - הכל מקרה. אבל היות המינים כולן, ודברים הכלולין בכל העולם שאין בו נפש חיה - הכל מכוח הגלגלים, שעיקרו מעם הקב"ה.²⁴

לעומתם, סבור הרמב"ם בעקבות חז"ל שהשפעת הגלגלים חודרת אפילו עד ל"אישי ההווה", כלומר עד לפרטי המציאות הגשמית:

תמצא חכמים ז"ל אומרים: 'אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל ברקיע מכה אותו ואומר לו: גדל! שנאמר (איוב לח, לג): 'הידעת חוקות שמים, אם תשים משטרו בארץ'²⁵. ו'מזל' יקראו גם כן ה'כוכב'²⁶... הנה כבר בארו בזה המאמר, שאפילו אישי ההווה יש להם כוחות כוכבים מיוחדים להם.²⁷

הבנה זו של הרמב"ם בתפקידם של הכוכבים והגלגלים מעוררת את השאלה, מדוע הוא שולל את הקביעה לפיה על ידי הכרת מבנה מערכת הכוכבים בשעה מסוימת יוכל האדם ללמוד אם השעה מתאימה לאותה הפעולה שהוא מבקש לעסוק בה? אם, כפי שכותב הרמב"ם, השפע הא-לוהי יורד אל העולם שלנו עד לפרטיו באמצעות הגלגלים, המשמשים לשם כך כצינורות או כשליחים, האם אין בידיעת מבנה המערכת שלהם בכל שעה כדי ללמד על נטייתם הטבעית באותה שעה לשמש כצינורות להצלחת אותה הפעולה?

ושמא לדעת הרמב"ם למיקומם של הכוכבים ויחסם אחד לשני בתוך מערכת הגלגלים אין השפעה כלל על אופי השפע היורד לעולמנו. במילים אחרות: אולי לרמב"ם הכזב בדעת המעוננים הוא קביעתם, שהשפע היורד ארצה באמצעות הגלגלים משתנה מיום ומשנה לשנה, בעוד שהאמת היא שהשפע אחיד ואינו מושפע ממיקומו של כוכב זה או אחר?

אכן כך משתמע מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות (עבודה זרה ד, ז) שם כינה את האמונה בגזירת הכוכבים "כזב" בהסתמך על ה"חכמה הטבעית" שהוכיחה "במופת" ש"הגלגל כולו גוף אחד שחלקיו דומים, אין ניגוד בהם ולא הרכבה". מאחידות הגלגל לכל היקפו ניתן להסיק שהשפע היורד דרכו על עולמנו אף הוא אחיד ואין אמת בתורת החושים בכוכבים.

24 איגרת גזירת הכוכבים, פרק ב, עמ' תפה.

25 בראשית רבה פרשה י.

26 על פי הסבר זה, הכוכב ולא הגלגל הוא הגזור על העשב לגדול.

27 מו"נ ב, י.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

אמנם לשיטת הפילוסופים אין יותר מהפרש "מעט" בין החומר והצורה של הכוכבים ש"אינם ספיריים" לבין החומר והצורה של הגלגלים ה"ספיריים" שהם קבועים בהם.²⁸ כל גלגל, על כל הכוכבים הקבועים בו, מתאפיין באחידות. לכן תנועתם הסיבובית של הגלגלים איננה יכולה להשפיע על היחס שבין גלגל אחד למשנהו.

תפיסה זו ה"פיזית" של הפילוסופים שיקפה את השקפתם ה"מטפיזית"²⁹ לפיה שפע הגלגלים איננו חודר לפרטים המשתנים של המציאות (שהם נתונים למקרה) אלא רק למינים בלבד. הפילוסופים (שלא ידעו על קיומם של מינים שהוכחדו ושל כוכבים שהתפוצצו ונעלמו) ראו במיני החי והצומח ישויות קבועות, ולכן בתנועת הגלגל "לא יהיה בעצמו שינוי ולא בשפע מה שיתחייב מתנועתו מן הטובות" (מו"נ ב, ד).

אך הרמב"ם חולק במפורש על הפילוסופים בנקודה זו: "חומר הכוכבים אינו חומר הגלגלים... בין שני החומרים ושתי הצורות הפרש... מתחלף מאד מאד" (מו"נ ב, יט). הרמב"ם מדגיש את חוסר האחידות של תכולת הגלגלים יחד עם אחידותו של חומר הגלגל עצמו ("גשם הגלגל כולו גשם אחד פשוט"³⁰) כדי להוכיח שהעולם חודש בכוננת מכוון א-לוהי (שם).

כמו שתפיסתם הפיזית של הפילוסופים שיקפה את עמדתם המטפיזית, כך גם הבנה זו של הרמב"ם במישור ה"פיזי" משקפת את דעתה של התורה (השונה מזו של הפילוסופים) בתחום המטפיזי לפיה חודר השפע הא-לוהי באמצעות הנהגת הכוכבים אל "אישי ההויה" המשתנים - "אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל ברקיע מכה אותו ואומר לו: גדל!³¹... אפילו אישי ההויה יש להם כוחות כוכבים מיוחדים להם" (מו"נ ב, י). הכוכבים - שהם שונים אחד מהשני ושוברים את אחידות הגלגל - משפיעים שפע בלתי-אחיד על הארץ, שפע משתנה לאישי ההויה השונים.

נראה שמחלוקת זו עומדת מאחורי הויכוח עליו כותב הרמב"ם במורה נבוכים³² בין אריסטו לבין פיתגורס לעניין קולות הגלגלים. הרמב"ם כותב שבויכוח זה הסכימו חכמי ישראל דווקא לדעת פיתגורס עובד האלילים לפיה "לתנועת הגלגלים קולות נוראים עצומים מאד". על פי הסברו של הרמב"ם, המחלוקת בנושא זה בין פיתגורס לאריסטו תלויה בשאלה אם "גלגל קבוע ומזלות חוזרים" כדעת חז"ל, או "גלגל חוזר ומזלות קבועין" כדעת חכמי אומות העולם.

לדעת אריסטו "אלו הגלגלים ומה שבהם... מתמידים. עניין ההשגחה בהם הוא התמדתם על עניין שלא ישתנה. וכמו שהתחייב ממציותם מציאות דברים אחרים אין אישיהם

28 מו"נ ב, יט.

29 ראה מו"נ ב, כב - "כל מה שידבר בו אריסטו מגלגל הירח ומעלה הוא כדמות מחשבה וסברה". ראה גם מו"נ ב, יט; ב, כד.

30 מו"נ ב, יט.

31 על פי הסבר זה, הכוכב ולא הגלגל הוא הגזור על העשב לגדול.

32 מו"נ ב, ח.

הרב יהונתן שמחה בלס

מתמידי המציאות אבל מיניהם, שפע גם כן מן ההשגחה ההיא מה שחייב הישאר המינים והתמדתם" (מו"נ ג, יז).

בהתאם לתפיסה זו שההשגחה יורדת מהגלגל על המינים הבלתי-משתנים ולא על האישים המשתנים, רואה אריסטו את ה"גלגל חוזר". סיבוב הגלגל בתנועה מעגלית מושלמת הוא תנועה קבועה שאין בה שינוי למסתובב: "זה תכלית מה שאפשר בגשם שתתמיד פעולתו עליו, והיא הפשוטה שבתנועות ההוות בגוף, ולא יהיה בעצמו שינוי ולא בשפע מה שיתחייב מתנועתו מן הטובות" (מו"נ ב, ד).

לעומת זאת, חז"ל, ולהבדיל - פיתגורס והעולם האילי, סברו ששפע יורד גם על פרטי המציאות המשתנים. בהתאם לתפיסה זו, ראו את ה"מזלות חוזרים" תנועה סיבובית שמשנה את מיקומו של הכוכב המסתובב. הקולות נוצרים ממרוצת הכוכבים (שכפי שראינו, לדעת הרמב"ם הם שונים בחומר ובצורה מהגלגל עצמו³³) בתוך גלגליהם. השינויים במיקומם של הכוכבים בתוך הגלגלים מביאים בעקבותיהם שינויים גם בארץ.

אף שבויוכוחם עם חכמי ישראל כותב הרמב"ם ש"נצחו חכמי אומות העולם"³⁴, במשנה תורה בהלכות שחיטה הוא פוסק כדעת חז"ל.³⁵ חכמי אומות העולם נצחו במישור הפיזי - "בעניינים עיוניים אלה [שכל אחד] דן בהם על פי מה שהעיון הביא אליו". אך האמת התורנית המטפיזית חיה וקיימת: לכוכבים השפעה אקטיבית משתנית על פרטי המציאות המשתנים בעקבות השפעתם.

גם מדברי הרמב"ם על השמש והירח המושלים "ביום ובלילה" - "השלטון בהנהגה, והוא עניין מוסף על האור והחשך"³⁶ - משתמע שהשלטון של כל אחד מהם שונה באופיו משל חברו: השלטון במשך היום, שבו מושלת השמש, שונה מהשלטון במשך הלילה, שבו מושל הירח.

מה עומד מאחורי קביעתו של הרמב"ם שאין אמת בגזירת הכוכבים? אילו הכיר אדם את סדר השלטון של הכוכבים המנהיגים את הארץ, האם לא היה בידע זה שבידו כדי להצביע על סיכויי הצלחתו בדרך הטבע במעשים שהוא מתכנן?³⁷ במה שונה תפיסת הרמב"ם בתפקידם של הכוכבים מזו של מי שהאמין בגזירת הכוכבים?

בטרם נשיב לשאלה זו, נבחן את ההשלכות ההרסניות של האמונה בגזירת הכוכבים על שני סוגיה - הדטרמיניסטית והלא דטרמיניסטית - על המוסר האנושי ועל האמונה באל אחד.

33 מו"נ ב, יט.

34 מו"נ ב, ח.

35 הלכות שחיטה ב, יד (כן מסביר הפרי מגדים את דעת הרמב"ם, ראש יוסף חולין מ ע"א ד"ה מתניתין, הפירוש הג' הוא פירוש הרמב"ם ז"ל). גם רש"י בפירושו את הגמרא (חולין מ ע"א ד"ה דומיא דמיכאל) מקבל את דעתם של חכמי ישראל שהכוכבים אינם קבועים בגלגל (ראה ראש יוסף חולין מ ע"א ד"ה מתניתין, הפירוש הא'), וזאת לעומת התוספות (שם ד"ה הא) המקבלים את עמדתם של חכמי אומות העולם (ראה ראש יוסף שם הפירוש הב' פירוש התוספות).

36 מו"נ ב, ה.

37 וכך כותב הרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג): "אבל אם ראה באצטגנינות יום שאין טוב למלאכתו, נשמר ממנו ואינו סומך על הנס. וכסבור אני, שאסור לבא כנגד המזלות על הנס".

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

הרמב"ם דן בהשלכות אלו בהרחבה. לאחר מכן נשוב לשאלות שהעלינו בפרק זה וניווכח שבירור הניגוד שרואה הרמב"ם בין האמונה בגזירת הכוכבים לבין ייחוד ה' ושכר ועונש במשפט א-לוהי, מסייע לנו להבין את הכזב שבאמונה זו, על אף תפקידם של הכוכבים כמושלים וכמנהיגים של פרטי הבריאה.

ה. לאמונה בגזירת הכוכבים השלכות הפוגעות ביסודי התורה

1. האמונה בגזירת כוכבים לא דטרמיניסטית היא ביסוד עבודת כוכבים ומובילה אליה

הטעם שנותן הרמב"ם במורה הנבוכים (ג, לז) למצוות "לא תעוננו", האוסרת קביעה שמזל אחד טוב והשני רע על פי חישובים אסטרוולוגיים, הוא "הסרת עבודה זרה ומחות זכרה":

שלא ייחשב בכוכב מן הכוכבים שהוא מזיק או מועיל בדבר מאלו העניינים הנמצאים ל[איש]³⁸ בני אדם, שזה הדעת הוא המביא לעבדם.

בפירוש המשניות (עבודה זרה ד, ז) מתאר הרמב"ם את המדרון שעלול להתדרדר בו מי שכבר נכשל ב"כזב הראשון" ומאמין בגזירת הכוכבים עד שהוא ייכשל ב"כזב שני" וגם ב"כזב שלישי" ויעבוד כוכבים ממש:

הכזב הראשון הוא גזירת הכוכבים... באומרם כוכב פלוני מזלו רע ופלוני מזלו טוב, וחלק פלוני מן הגלגל מתאים לכוכב פלוני, ומתנגד לכוכב פלוני...

אחר כך הורכב כזב שני על זה הכזב הראשון, והן הטליסמאות, ואמרו שאם יהיה כוכב פלוני שמזלו טוב במקום פלוני המתאים לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תביא תועלת כך, ואם היה כוכב פלוני שמזלו רע במקום פלוני המתנגד לו, תיעשה צורה בתואר כך והיא תרחיק נזק כך, והתפשט זה העניין כפי התפשטות גזירת הכוכבים ומה שמיוחס להם מן הפרטים.

אחר כך הורכב כזב שלישי על זה השני, והיא עבודה זרה, ונאמר שזאת הצורה אשר תיעשה במזל כך ועל מצבה פלונית אם יוקטר לה באופן פלוני ויתפללו אליה במילים כך וישתחוו לה, וכך וכך, הרי היא תפסיק נזק כוכב פלוני ותביא תועלת פלוני.

האמונה בגזירת הכוכבים הלא-דטרמיניסטית מוליכה לעבודתם, מכיוון שעל פי תפיסה זו הכוכבים לא קובעים באופן מוחלט את העתיד, ונותרה בידו של האדם יכולת להשפיע במעשיו הבחיריים על השפע שיגיע אליו מן הכוכבים. זאת על ידי שימוש "נכון" בטליסמאות או על ידי פולחן הנועד לפייסם ולשחדם.

גם במשנה תורה מתאר הרמב"ם התדרדרות אפשרית אל עבר עבודה זרה. אך במשנה תורה נקודת ההתחלה איננה הכזב של האמונה בגזירת הכוכבים אלא האמת: שהקב"ה מנהיג את העולם באמצעות הכוכבים. כפי שכבר ראינו,³⁹ הפסוק "אשר חלק אותם ה' א-לוהיה לכל

38 על פי תרגומו של הרב קאפח. פרופ' שורץ מתרגם "מצביהם של אנשים כפרטים". אבן תיבון מתרגם: "לבני אדם".

39 לעיל, ליד ציון הערה 12.

העמים" (דברים ד, יט) מלמדנו, לדעת הרמב"ם, שהנהגת "העולם התחתון" היא אכן באמצעות הכוכבים (מו"נ ב, ה):

הנהגת זה העולם התחתון נשלמת בכוחות השופעות עליו מן הגלגל... וזה גם כן נכתב בתורה ונאמר (דברים ד יט): 'אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל לכל העמים' - רצונו לומר שהוא שם אותם אמצעיים להנהגת הברואים, לא שייעבדו.

בהסתמכו על אמת זו, יכול האדם לטעות "בהרהור הלב" ולהעמיד את הכוכבים כ"סרסורים" בינו לבין הקב"ה לעניין עבודתו את ה' (הלכות עבודה זרה ב, א):

עיקר הצווי בעבודת כוכבים שלא לעבוד אחד מכל הברואים... ואע"פ שהעובד יודע שה' הוא הא-לוהים והוא עובד הנברא הזה על דרך שעבד אנוש ואנשי דורו תחילה הרי זה עובד כוכבים, ועניין זה הוא שהזהירה תורה עליו ואמרה: 'ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש וגו' אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים' (דברים ד, יט), כלומר שמא תשוט בעין לבך תראה שאלו הן המנהיגים את העולם והם שחלק ה' אותם לכל העמים להיותם חיים והווים ונפסדים⁴⁰ כמנהגו של עולם ותאמר שראוי להשתחוות להם ולעבודן, ובעניין הזה ציווה ואמר: 'הישמרו לכם פן יפתה לבבכם', כלומר שלא תטעו בהרהור הלב לעבוד אלו להיות סרסור ביניכם ובין הבורא.

דברים אלה מחייבים ברור: לכאורה, כמו שמסוגל האדם לעבוד את ה' לבדו ללא סגידה ל"סרסורים", מבלי להתכחש למה שהרמב"ם רואה כתפקידם האמיתי של הכוכבים: הנהגת העולם התחתון ברצונם ובשכלם עד לפרטיו, כך גם מי שמאמין ב"כזב" של גזירת הכוכבים, מסוגל לעצור ולא להגיע לעבודתם בהוספת כזבים על הכזב הראשון. אין לכאורה מניעה שיקבל המאמין בגזירת הכוכבים גם את דעת הרמב"ם, לפיה הכוכבים אינם בעלי בחירה במוכן האנושי,⁴¹ ולכן לא ניתן להשפיע על גזירתם באמצעות תפילה או פולחן המכוון אליהם. תפילה יעילה המסוגלת לשנות את גזירתם חייבת להיות מופנית לקב"ה. תפילה כזאת מסוגלת להועיל גם לדעתו של מי שמאמין בגזירת הכוכבים כל עוד לא מדובר באמונה שגזירתם מחייבת את האדם בכל מעשיו (ולכן גם תפילתו או שתיתקו נגזרה מהכוכבים) ולא ניתנת לשינוי. מכיוון שהאמונה בגזירת הכוכבים שעליה כותב הרמב"ם בפירוש המשניות, זו העלולה להוביל לעבודה זרה, איננה דטרמיניסטית, אזי אין באמונה זו כדי לשלול מן האדם את היכולת לשנות את הגזירה על ידי תפילה לה'.

מדוע אם כן כתב הרמב"ם על האמונה בגזירת הכוכבים: "היא עיקר עבודה זרה"⁴² ו"זה הדעת הוא המביא לעבדם"⁴³?

40 כגירסת פרנקל ור"י שילת המתבססת על כל כתבי היד. במשמעותה של פיסקה זו נדון להלן פרק ז.

41 מו"נ ב, ז. ראה לעיל הערה 11.

42 איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפ.

43 מו"נ ג, לו.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

בדומה לשאלה ששאלנו בסוף הפרק הקודם לגבי הכוזב בגזירת הכוכבים, כך נשאל לגבי גם ההשלכות הרעות של האמונה בגזירת הכוכבים על האמונה בייחוד ה': במה שונה אמונה זו מדעתו של הרמב"ם עצמו לפיה ה"עולם התחתון" מונהג על ידי הכוכבים בעלי שכל ורצון?

2. האמונה בגזירת כוכבים דטרמיניסטית מנוגדת לאמונה בשכר ועונש א-לוהי

הרמב"ם בהקדמתו לפרקי אבות תוקף את "הזיותיהם" של "בעלי גזירת הכוכבים" המתכחשים מתוך אמונתם זו לבחירתו החופשית של האדם (פרק ח, מהד' ר"י שילת, עמ' רמט):

לא תחשוב לאמיתיות אותן ההזיות שיכדון בעלי גזירת הכוכבים, באשר הם טוענים כי מולדות בני אדם ישימום בעלי מעלה או בעלי פחיתות, ושהאדם מוכרח על אותן הפעולות דווקא. אבל אתה דע, כי דבר מוסכם עליו מתורתנו ומפילוסופיית יוון, כמו שאימתוהו טענות האמת, שמעשי האדם כולם מסורים אליו, אין כופה עליו בהם, ולא מושך לו מבחוץ בשום פנים, שיטהו אל מעלה או פחיתות; אלא אם כן תהיה הכנה מזגית בלבד, כמו שביארנו שיקל בגללה דבר או יקשה, אבל שיחייב או ימנע - אין בשום פנים. ואילו היה אדם מוכרח על מעשיו - היו בטלים הציווי והזהרה התוריים, והיה כל זה שווא גמור, הואיל ואין בחירה לאדם במה שיעשה. וכמו כן היה מתחייב ביטול הלימוד והחינוך ולמידת המלאכות כולן... והיה השכר והעונש גם כן עוול גמור, הן ממנו קצתנו לקצתנו והן מה' לנו... איך ייתכן גם כן עליו יתעלה, צדיק וישר, שיענישהו על מעשה שאין מנוס לו מעשותו, ואפילו השתדל שלא יעשהו לא היה יכול?

אמונה זו בגזירת הכוכבים - בשונה מאותה האמונה בגזירת הכוכבים ש"התגלגלה עם עבודה זרה"⁴⁴ שגרסה רק ש"כוכב פלוני מזלו רע ופלוני מזלו טוב"⁴⁵ - היא לגמרי דטרמיניסטית: "האדם מוכרח על אותן הפעולות דווקא". היא לא היתה מולידה עבודת כוכבים מהסיבה שהדטרמיניזם שבה מתכחש גם ליכולתו של האדם להשפיע בפעולותיו על מה שיקרה לו -

והיה גם כן בטלות ההכנות כולן עד האחרונה שבהן, מבניית הבתים וקניית המזון, והבריחה בעת הפחד, וזולת זה, כי אשר נגזר שיהיה - אין מנוס מהיותו (שם).

גם באיגרת תימן תוקף הרמב"ם את התכחשותה של האמונה בגזירת הכוכבים הדטרמיניסטית לשכר ועונש הנגזרים במשפט הא-לוהי, התכחשות שמטרתה לדבריו היתה להתיר התנהגות בהמית ומופקרת (איגרות הרמב"ם, מהד' ר"י שילת, עמ' קמט-קנ):

44 מו"נ ג, לו. האמונה בגזירת הכוכבים שהרמב"ם תוקף אותה בהקדמה למסכת אבות, באיגרת תימן, ובאיגרת על גזירת הכוכבים, תואמת בדטרמיניזם שלה את האמונה המוסלמית של "כת האשעריה מן הישמעאלים" שהרמב"ם כותב עליה במו"נ ג, יז.

45 פירוש המשניות ד, ז.

יביאו [החזוים בכוכבים] לחשוב שהמבול לא היה רק [=אלא] מדיבוק אחד [של כוכבים],⁴⁶ ולא היה מצד העונש לאנשי העולם בגלל חטאתם... ועל זה הדרך לא נהפכה סדום וחברותיה לכפירתם וחמסם... וכן כל פעולה ופעולה שתבוא מה יתעלה בעולם יהיה עניין מחוייב לדיבוקים. אלו הן ההקדמות אשר רצו להקדימן לנתן פינות הדת, כדי שילכו בשרירות ליבם ובתשוקת נפשם הבהמית, כבהמות ועזניות. ומאלה הדעות הזהיר ה' בתורה, והודיענו ואמר: כשתמרו, ואביא עליכם מכות חלף פעולתכם, אם תאמינו שביאת המכות הוא עניין שאירע במקרה ושאינן סיבתו מריכם אשר מריתם - אוסיף עליכם מן הקרי ההוא, ואכפלהו ואחזקהו, והוא אמרו בתוכחה: 'ואם תלכו עמי בקרי - והלכתי עמכם בחמת קרי' (ויקרא כו, כא-כח), וקרי הוא המקרה, והוא אומר: אם תשימו עונשי מקרה שאירע - אוסיף לכם מן החוזק שבמקרה ההוא שבע על חטאותיכם.⁴⁷

שימוש הרמב"ם במילה "מקרה" מחייב הסבר: אמנם לדעתם של אלה שהאמינו בגזירת הכוכבים, המבול והפיכת סדום לא היו "מקרים" כלל, מכיוון שהיו מחויבים בגזירת הכוכבים; אך העובדה שפורענות פקדה דווקא עולם שהשחית את דרכו, ודווקא ערים ששקעו ברשע, לא היתה לדעתם אלא מקרה. ההקשר המוסרי והמשפטי של הפורענות הוא לדעתם "מקרה".⁴⁸

מכיוון שהאמונה בגזירת הכוכבים הדטרמיניסטית שוללת את בחירתו החופשית של האדם, היא מתכחשת לעיקרון התורני בשכר ועונש א-לוהי. ההשגחה הא-לוהית על הבריאה היא השגחה משפטית "על צד הגמול והעונש"⁴⁹ ולכן בשלילתה את בחירתו החופשית של האדם, מתכחשת האמונה בגזירת הכוכבים גם לעיקרון ההשגחה.

אכן היסוד התורני, האמונה בהשגחה א-לוהית - לפיה התערבות א-לוהית בעולם הנברא מתוך שיקולים משפטיים היא זו שקובעת את מה שעתידי להיות - עומד בניגוד לאמונה בגזירת הכוכבים, גם הדטרמיניסטית וגם הלא-דטרמיניסטית. בכל מקום שהעתידי נקבע על ידי החלטה של ההשגחה הא-לוהית המכתיבה את השפע שיורידו הכוכבים מבלי להתפשר עם נטייתם של הכוכבים לטוב או לרע, לא תצמח תועלת לאדם מידיעת נטייתם הטבעית של הכוכבים, שהרי אין הם אלא "כגרזן ביד החוצב בו"⁵⁰ - רצונם להשפיע את הכוחות הנטועים בהם משועבד לרצון ה' המשגיח על עולמו. לא הגרזן, אלא החוצב הוא הגוזר.

46 ראה הסבר של הר"י שילת שם, עמ' קמו הערה 62.

47 וכן באיגרת על גזירת הכוכבים, עמ' תפו-תפז, תוקף הרמב"ם את הדטרמיניזם של המאמינים בגזירת הכוכבים. שם בעמ' תפא מצביע הרמב"ם על השורשים של אמונה זו בדברי הכשדים, הכלדים המצרים והכנענים.

48 ראה הרב יעקב קאפיל שווארץ, יקב אפרים, מכתבי תורה, קובץ ב ס"י כו, נוא-יארק תשס"ד, עמ' קיט-קכ, איגרת לרב יצחק שילת.

49 מו"נ ג, יז.

50 מו"נ ג, כט.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת הכוכבים

ניגוד זה בין שתי האמונות - האמונה בגזירת הכוכבים ולהבדיל, האמונה בהשגחה א-לוהית - מחייב אותנו לברר שאלות אלו: (א) מה הוא מעמדה של ההשגחה הא-לוהית המשפטית בהנהגת העולם הנברא ובמיוחד מול הנהגת הגלגלים? (ב) האם לרמב"ם מקיפה ההשגחה הא-לוהית המשפטית את הבריאה כולה וגוזרת את עתידה? או שמא ישנם חלקים בבריאה שההשגחה הא-לוהית מתעלמת מהם, ושבהם שולט טבע המציאות המושפע מהכוכבים בלבד, חלקי בריאה שהכוכבים על פי נטייתם הטבעית הם הגוזרים את עתידם?

ו. שליטת ההשגחה הא-לוהית על הכוכבים מקבילה לשליטת שכל האדם על הנהגתו הגופנית

הרמב"ם כותב "כי זה הנמצא בכללו הוא איש אחד" (מו"נ א, עב), ובהמשך לקביעה זו, הוא מצייר הקבלה בין העולם הנברא לבין האדם (שם):

כמו שבגוף איברים ראשיים [שליטים] - תרגומו של פרופ' מ' שורץ ואיברים שהם תחת יד הראשיים [נשלטים] צריכים בעמידתם להנהגת האיבר הראש אשר ינהיגם, כן בעולם בכללו - חלקים ראשיים - והוא הגשם החמישי המקיף [=הגלגלים] וחלקים שתחת יד הראשיים, צריכים למנהיג - והם היסודות ומה שיורכב מהם. וכמו שהאבר הראש - אשר הוא הלב - מתנועע תמיד והוא התחלת כל תנועה שתימצא בגוף ושאר איברי הגוף תחת ידו, כן הגלגל הוא המנהיג לשאר חלקי העולם.

לאחר שהגיע הרמב"ם לשלב זה של תיאור ההקבלה בין העולם לבין האדם, שבו דימה את הנהגת הכוכבים בעולם להנהגת הלב בגוף האדם, הוא מעיר שאילו היה מסיים את ההקבלה בנקודה זו, לא היינו יכולים לומר שהאדם הוא עולם קטן. העולם שהוא תיאר עד לנקודה זו - עולם שהגלגלים שולטים בו - אינו דומה לאדם אלא לבעל חיים (שם):

ודע כי זה שאמרנוהו כולו מדמות העולם בכללו באיש מבני אדם לא מפני זה נאמר באדם שהוא עולם קטן - כי זה הדמיון כולו נמשך בכל איש מאישי בעל החיים השלם באיבריו, ולא שמעתי כלל אחד מן הראשונים יאמר כי החמור או הסוס עולם קטן.⁵¹

עולם שהכוכבים שולטים בו, "אדוני" הטבע משפיעי הכוחות, הוא עולם "חייתי" ולא "אנושי". מה שעושה את העולם למערכת המקבילה לאדם ולא לבעל חיים הוא ההשגחה הא-לוהית השכלית "על צד הגמול והעונש". במקביל לשכל ההיולני של האדם -

לכוח הדברי אשר בו יחשוב ויסתכל... ובו ינהיג כל אברי גופו עד שיעשה מהם הראש [השליט] מה שיעשה ויתנהגו האיברים אשר תחת יד האיברים הראשיים במה שיתנהגו... כן במציאות - דבר אחד הוא המנהיג לכללו, המניע לאיברו

51 נראה שהרמב"ם נוקט בדוגמאות אלו - חמור וסוס - מכיוון שהקב"ה "רוכב בערבות" (תהילים סח, ה). הנהגה הא-לוהית רוכבת על הגלגלים, שורשי הנהגה הטבעית. ראה להלן הערה 82.

הראש [השליט] הראשון אשר נתן לו כוח ההנעה עד שהנהיג מה שזולתו...
והדבר ההוא הוא האלוה יתעלה שמו. (שם)

בהמשך דבריו משווה הרמב"ם את הכוח הדברי באדם ל"הנהגתו ית' והשגחתו [ה]מחוכרת לעולם בכללו חיבור... [ו]מעשי הנהגתו והשגחתו בכל חלק מחלקיו ואפילו הדק והפחות - ישתבח מי שנצחנו שלמותו" (שם).

ברם גם בכך לא מסתיימת ההקבלה בין העולם לבין האדם. מעל לכוח הדברי, ההיולוני, שבאדם נמצא "השכל הנקנה... אשר אינו כוח בגוף והוא נבדל מן הגוף הבדל אמיתי ושופע עליו" (שם). במקביל לכך, "הא-לוה ית' אינו כוח בגוף העולם אבל נפרד מכל חלקי העולם" (שם) אף שמציאותו היא המקור להנהגה הא-לוהית המחוכרת לעולם.

הקבלה זו שמצייר הרמב"ם מלמדת שההשגחה הא-לוהית מקיפה את כל הבריאה והיא הנותנת לבריאה את אופייה: הבריאה כולה היא, באופייה, אנושית מכיוון שהיא מונהגת בשכל ולא בכוח חייתי.⁵² המאמינים בגזירת הכוכבים - כוכבים שאינם דומים אלא ללב של היקום - התיזו את ראשה של הבריאה, ניתקו אותה מהשכל המנהיג אותה, ומציירים אותה כמקבילה לחמור או לסוס, כלשונו של הרמב"ם.

עולה כאן השאלה: אם ההשגחה הא-לוהית מקיפה את העולם כולו ומכתיבה את השפעת הכוכבים עד לפרטיה, מה היא "שליטתם" של הכוכבים ה"מנהיגים את העולם"? למה מתכוון הרמב"ם בכתבו שהשמש והירח והכוכבים הם "המנהיגים את העולם והם שחלק ה' אותם לכל העמים להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם" (הל' עבודה זרה ב, א)? האם לרמב"ם "כל העמים" ה"חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם" מנותקים מההשגחה הא-לוהית המנהיגה את "העולם בכללו"?⁵³

ז. היקפה של ההשגחה הא-לוהית המשפטית

1. ההשגחה הא-לוהית בעולם מלווה את השפע הא-לוהי הדבק ב"עולם בכללו" ובאדם

על פי פירושו של הרמב"ם, הפסוק "עיני ה' המה משוטטים" (זכריה ד, י) מלמד ש"השגחתו כוללת כל מה שבארץ גם כן".⁵⁴ עם זאת קיימת היררכיה בהשגחה ולא "כל מה שבארץ" הוא תכלית ההשגחה:

הנהגתו יתעלה והשגחתו מחוכרת לעולם בכללו... והמופת יעמוד על מציאות מעשי הנהגתו והשגחתו בכל חלק מחלקיו ואפילו הדק הפחות. (מו"נ א, עב)
"הנהגתו והשגחתו" מחוכרת דווקא לכלל העולם ולא ל"כל חלק מחלקיו"; לעומת זאת, "מעשי הנהגתו והשגחתו" פועלים "בכל חלק מחלקיו" גם הפחותים שבהם.

52 ראה הקדמת הרמב"ם לאבות פרק א, מהד' ר"י שילת, עמ' רכט: "אפילו כוח המזון, על דרך המשל אשר לאדם, אינו כוח המזון אשר לחמור ולסוס". הרוכב ולא הרכיב קובע את צורתו של המכלול.

53 מו"נ א, עב.

54 מו"נ א, מד.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

ההשגחה הא-לוהית "מחוברת לעולם בכללו" מכיוון ש"ההשגחה הא-לוהית... היא נמשכת אחר השפע הא-לוהי"⁵⁵ שפע א-לוהי זה הוא "המציאות, אשר הוא החיים בלא ספק".⁵⁶ כוונתו של הרמב"ם במשפט זה היא שהאמת ה"קיימת"⁵⁷ של כלל המציאות, היא השכל הא-לוהי המקיים אותה, המידות הא-לוהיות שבהן פועל ה' בעולם, ועליהן כתב הרמב"ם בתארו את השגת משה רבנו את המציאות העולמית "הבנה אמיתית קיימת" (מו"נ א, נד).

"השפע הא-לוהי השכלי"⁵⁸ מתגלה במציאות בכללותה. כפי שראינו, ה"עולם בכללו" מקביל לאדם: הוא באופיו שכלי ולא חייתי ולכן ההשגחה הא-לוהית הנמשכת אחר שפע השכל הא-לוהי דבקה בו. אך בין פרטי העולם ההווה והנפסד - רק האדם הוא "בעל שכל" (מו"נ ג, יז):

זה המין לבדו הוא אשר כל ענייני אישיו ומה ששיגם מ טוב או רע נמשך אחר הדין, כמו שאמר: 'כי כל דרכיו משפט' (דברים לב, ד), ההשגחה הא-לוהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה, היא נמשכת אחר השפע הא-לוהי... והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי... הוא אשר התחברה אליו ההשגחה הא-לוהית ושיערה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש. אאמין שההשגחה נמשכת אחר השכל ומדובקת בו, אם כן כל מי שנדבק בו דבר מן השפע ההוא - כפי מה ששיגהו מן השכל ישיגהו מן ההשגחה.

מכיוון שהדבקות האנושית בשפע השכלי הא-לוהי איננה נחלתם של כל בני האדם בשווה, גם ההשגחה הפרטית על האדם איננה שווה לכל אדם ואדם (מו"נ ג, יח):

לא תהיה ההשגחה הא-לוהית בבני אדם כולם בשווה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותיהם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם, אחר שהשיעור ההוא משפע השכל הא-לוהי הוא אשר שם דבר בפי הנביאים, והוא אשר יישר מעשיהם הטובים והשלים חכמות החסידים במה שידעו.

הרמב"ם מורה לנו שמה שמבדיל בין בני האדם, מה שמציל בני אדם מסוימים מיד הטבע ומיד המקרה ולא אחרים, הוא "קרבתם אל האלוה או רחקם ממנו" (שם), כלומר מידת ההשגחה הדבקה בהם בזכות קרבתם לשכל הא-לוהי המחובר ל"עולם בכללו" (שם).

55 מו"נ ג, יז. על הקשר בין השפע לבין ההשגחה רומזת המילה "עין" שבמובנה האחד היא מצביעה על המעיין השופע ובמובנה השני היא העין הרואה ומשגיחה: "עין" - שם משותף. הוא שם עין המים... והוא שם העין הרואה... והוא שם ההשגחה" - מו"נ א, מד. ראה גם מו"נ א סוף פרק ל.

56 מו"נ ב, יב.

57 מו"נ א, נד.

58 מו"נ ג, יז.

השגחה זו מקיפה לא רק את שכלו ופעולותיו הנעלות של האדם הדבק בשפע, אלא גם את כל מאורעותיו הגופניות שהיו פוקדות אותו ב"טבע המציאות" או ממעשיהם של בני אדם אחרים (מו"נ ג, נא).

הגוף של האדם השכלי נשמר מרעות מקריות כפי טבע המציאות לא בזכות הגוף עצמו, אלא בזכות השכליות המגדירה את האדם השלם בכללותו - גוף ושכל כאחד.

הרמב"ם משתמש בלשון ציורית להדגיש את המקריות וחוסר הזהות הייחודית של האדם המרוחק משפע השכל-לוהי. אדם זה הוא מובל ממקום למקום בגלי המאורעות שאין לו כוח להשפיע עליהן כלל:

העניין המביא להשגחה ולהימלט מים המקרה הוא השפע ההוא השכלי. (מו"נ ג, נא)

האדם אם יהיה מבקש תאוות ונותן יתרון למורגשות, ומשעבד שכלו לתאוות, ויהיה כבהמות... אזי לא יראה בו הכוח הא-לוהי, רצוני לומר השכל, ויהיה אזי חומר נכרת שוחה בים ההיולי. (הקדמה למשנה, פרק ו, מהד' ר"י שילת עמ' נז) ההנהגה של בהמה היא טבעית, ולא שכלית. "יהיה כבהמות" - אכן האדם שהתרחק מהשפע הא-לוהי השכלי דומה לדעת הרמב"ם לבהמה, שאין השגחה עליה (מו"נ ג, יח):

הסכלים הממרים, כפי מה שחסרו מן השפע ההוא היה עניינם נבזה וסודרו בסדר שאר אישי מיני בעלי חיים, נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט, יג).

הרמב"ם, בציינו את הפסוק "נמשל כבהמות נדמו" בהקשר של האדם נטול ההשגחה והשכל הא-לוהי, רומז לדבריו בתחילת מורה הנבוכים ששם ציטטו כתיאור לאנושות כולה לאחר חטאו של האדם הראשון בגן עדן וגירושו (מו"נ א, ב):

השווהו כבהמות במזונו ורוב ענייניו, כמו שאמר: 'ואכלת את עשב השדה' (בראשית ג, יח) ואמר, מבאר לזה העניין: 'אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט, יג).⁵⁹

כמה שונה תיאור זה - "כבהמות נדמו" - מתיאורו של אדם הראשון בטרם חטא (שם): השכל אשר השפיע האלוה על האדם - והוא שלמותו האחרון - הוא אשר הגיע לאדם קודם מרותו ובשבילו נאמר בו שהוא בצלם א-לוהים ובדמותו.

בחטאו, התנתק אדם הראשון מהשפע הא-לוהי שהיה הדיבוק בינו לבין ה' - "כאשר מרה... שולל ההשגחה היא השכלית"⁶⁰ - ולכן הופקר כבהמה: "אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו" (תהלים מט, יג).⁶¹ באבדן מעמדו הראשוני כצלם א-לוהים, הוא נשלט לא על ידי השגחה משפטית א-לוהית אלא על ידי הטבע והמקרה, אותם כוחות חייטיים לא-שכליים

59 וכן באבות דרבי נתן פרק א: "כיוון שאכל ממנו נטרד, לקיים מה שנאמר: 'אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט, יג)

60 מו"נ א, ב.

61 שם.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

של הבריאה שבטרם חטאו הוא שלט בהם: "אמר רמי בר אבא: אין חיה שולטת באדם עד שנדמה לו כבהמה; שנאמר: 'אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו' (תהלים מט, יג)" (שבת קנא ע"ב).

ובלשון הרמב"ם (מו"נ ג, נא):

התבאר לך כי הסיבה בהיות איש מבני אדם מופקר למקרה ויהיה מזומן ליאכל כבהמות, הוא היותו נבדל מהא-לוה.

דבקות השכינה באדם היא מקור ההשגחה עליו והסתלקות השכינה מפקירה את האדם לטבע חייתי ולמקרה (מו"נ א, כג):

היעלות השכינה, אשר היתה במה שבתוכנו, מעלינו... נמשך אחריה היעדר ההשגחה בנו; כמו שאמר מייעד רע: 'והסתרת פני מהם והיה לאכול' (דברים לא, יז); כי כשנעדרה ההשגחה, הופקר ונשאר מטרה לכל מה שאפשר שיבוא ויקרה, ויהיה טובו ורעתו כפי המקרה - ומה קשה זה הייעוד!

2. "מעשי ההשגחה" חודרים אל כל פרטי העולם, גם הפחותים שבהם

בדומה לאדם השלם הדבק בשכל הא-לוהי, שהשגחת ה' עליו מקיפה את כולו ושומרת גם את גופו מרעות מקריות, כך בעולם בכללו גם מי שאינו מושגח מצד עצמו, משמש אמצעי ביד ההשגחה הא-לוהית למען השגת תכליתה של ההשגחה. ההשגחה הא-לוהית מקיפה אם כן את הבריאה כולה, וגם מה שאינו מושגח בזכות עצמו מופעל על פי צו ההשגחה.

ציטטנו לעיל⁶² את דברי הרמב"ם הכותב ש"מעשי הנהגתו והשגחתו [=של ה'] בכל חלק מחלקיו ואפילו הדק הפחות" (מו"נ א, עב). בקריאה ראשונה ניתן היה להבין בטעות שבקביעה זו סותר הרמב"ם את דעתו שלו המצמצמת את ההשגחה ב"עולם התחתון" למין האדם (מו"נ ג, יז):

ההשגחה הא-לוהית אמנם היא בזה העולם התחתון... באישי מין האדם לבד.

כפי שראינו, הרמב"ם סובר שגם במין האדם ההשגחה מוגבלת למי שדבק בשפע השכל הא-לוהי, למי שלא איבד את מעמדו כצלם א-לוהים.

אך אין סתירה בדבריו של הרמב"ם; כפי שכבר ציינו, הרמב"ם מדייק בהבחנתו בין ההשגחה עצמה לבין "מעשי הנהגתו והשגחתו". תכלית ההשגחה היא מה שדבק בשפע הא-לוהי השכלי - העולם בכללותו ואישי בני אדם הדבקים בשכינתו. אך "מעשה השגחתו והנהגתו" איננו פוסח על אף אחד מפרטי העולם - גם דומם, גם צומח וגם חי. אמנם ההשגחה איננה קובעת להם מה ש"מגיע" להם במשפט (אין עכבר טוב הראוי לשכר או עכבר רע הראוי לעונש⁶³), אך ההשגחה מפעילה אותם להשגת יעדי ההשגחה וההנהגה באדם השלם ובכללות העולם - הראויים, בגין דבקותם בשפע השכל הא-לוהי, להשגחה

62 לאחר ציון הערה 54.

63 ראה מו"נ ג, יז הדעת הרביעית (של המעתולה).

שכלית. לדוגמה: הדג בלע את יונה הנביא והקיא בהשגחת ה' על יונה הנביא, ולא מתוך השגחת ה' על הדג.⁶⁴ ההשגחה הא-לוהית דבקה ביונה, אך מעשה ההשגחה חדר לעולם החי אל הדג.

בדוגמה אחרת שמביא הרמב"ם - ספינה טבעה בים, ומספר אנשים איבדו את חייהם בטביעת הספינה - מותם של בני האדם היה בהשגחה. טביעת הספינה מצד עצמה היא מקרה (ולא השגחה משפטית על הספינה), אך היא "מעשה השגחה והנהגה", שתכליתו מכוונת לבני האדם שמתו במשפט ה' בטביעתה (שם):

אם טבעה הספינה ומה שבתוכה כמו שזכר ונפל הגג על מי שבבית, אם היה במקרה הגמור, לא היה ביאת האנשים בספינה ושבת האחרים בבית במקרה לפי דעתנו, אבל ברצון א-לוהי לפי הדין במשפטיו.

הווי אומר: עתידו של מי שבהמיותו ניתקה אותו מהשפע הא-לוהי נקבע מצד עצמו כבהמה על ידי הטבע והמקרה; הוא שוחה "בים המקרה" כלשון הרמב"ם.⁶⁵ הגלים המעבירים אותו ממקום למקום, אינם מתחשבים במה שמגיע לו במשפט הא-לוהי, מכיוון שאותו משפט א-לוהי קבע, שבשקעו בבהמיות - השגחה א-לוהית זרה לו. אך ההשגחה קובעת את עתידו; היא הרוח החזקה המכוונת את גלי הים השולטים במציאותו. בעולם משחק אדם בהמי זה תפקיד משני בלבד: אירועי חייו אינם חשובים מצד עצמם, אלא מצד ההשפעה שיש להם על האדם השלם השומר על דמותו כאדם, בכך שהוא דבק בשפע הא-לוהי השכלי המקנה ל"עולם בכללו" את זהותו האנושית.

ח. השפעת גורמי השמים על אומות העולם והשפעת עם ישראל על גורמי השמים בתוכחה שבסוף ספר דברים ישנם פסוקים הקשים להבנה בקריאה ראשונה (דברים כח, מה-מו):

וְבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה וּרְדְּפוּךָ וְהִשְׁיִגוּךָ עַד הַשְּׂמַדְךָ כִּי לֹא שָׁמַעַתָּ בְּקוֹל ה' אֱ-לֹהֶיךָ לְשֹׁמֵר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר צִוְּךָ. וְהָיוּ כֵךְ לְאוֹת וּלְמוֹפֵת וּבְזָרְעֶךָ עַד עוֹלָם.

האם הכוונה בפסוקים אלה היא שהקללות תדבקנה בעם ישראל ח"ו "עד עולם"? או, לחילופין, האם הפירוש הוא שגם בהסתלקותן של הפורענויות זכרון ימשיך להיות לאות ולמופת "עד עולם" על החטאים שחטאנו? הרמב"ם מסביר שהעונשים שסבלנו יעידו עד עולם על ייחודנו: מכל האומות רק עם ישראל מתנהל "תמיד" על פי השגחה א-לוהית משפטית, לא "לסיבה טבעית ולא על מנהג המציאות" (אגרת תחיית המתים, מהד' ר"י שילת עמ' שע):

כבר זכר בתורה שהוא מופת מתמיד בדורות, רצוני לומר תיקון העניינים עם העבודה והפסד עם המרי. אמר: 'והיו כך לאות ולמופת ובזרעך עד עולם'

64 הרמב"ם שם ברעת החמישית מזכיר את הדגים כדוגמה למה שאין עליהם השגחה א-לוהית משפטית.
65 מו"נ ג, נא.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

(דברים כח, מו).⁶⁶ ומפני זה אמרו: 'אין מזל לישראל',⁶⁷ רצונם לומר שתיקונם והפסדם אינו לסיבה טבעית ולא על מנהג המציאות, אלא נתלה בעבודה ובמרי, וזה אות יותר גדול מכל אות. וכבר ביארנו שזה בדין ציבור ובדין יחיד... והוא נאות לאומרו: 'ובזרעך עד עולם', ומן המאמר המפורסם באומה⁶⁸: 'ראה אדם ייסורין באין עליו יפשפש במעשיו'.⁶⁹ וזה העניין בעצמו הוא המכוון גם כן באמרו בייחוד האומה: 'אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים וכו', ואתכם לקח ה' (דברים ד, יט), רצוני לומר, שענייניהם אינם נוהגים מנהג ענייני שאר האומות, אבל ייחדם בזה המופת הגדול שיהיו פעולותיהם תמיד נקשרות בתיקון ענייניהם או בהפסדם.

"אין מזל לישראל"; בשונה מישראל, "לכל העמים" יש מזל. הרמב"ם מציין כאסמכתא לכך את הפסוק בפרשת ואתחנן (דברים ד, יט):

וּפֶן תִּשָּׂא עֵינֶיךָ הַשְּׁמַיְמָה וְרָאִיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֵת הַיָּרֵחַ וְאֵת הַכּוֹכָבִים כֹּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָה וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לָהֶם וְעִבַדְתָּם אֲשֶׁר חָלַק ה' אֶל-לוֹהֶיךָ אֹתָם לְכֹל הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם.

ה' א-לוהיך חלק "את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים... לכל העמים תחת כל השמים". האומות הן "תחת כל השמים"; משמעות הדבר היא שמצד עצמן הן מנוהלות על ידי הכוכבים והמזלות, "כל צבא השמים". שלא כישאל שה' הוא א-לוהיו - "ואתכם לקח ה'" - תיקונם והפסדם הם ל"סיבה טבעית" ול"מנהג המציאות". דברים אלה של הרמב"ם באיגרת תחיית המתים מאירים על משמעות פסקה אחת בהלכות עבודה זרה (שראינו לעיל⁷⁰) המציינת את אותו הפסוק:

הזהירה תורה ואמרה: 'ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש וגו' אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים' (דברים ד יט), כלומר שמא תשוט בעין לבך תראה שאלו הן המנהיגים את העולם והם שחלק ה' אותם לכל העמים להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם ותאמר שראוי להשתחוות להם ולעובדן.

"חלק ה' אותם לכל העולם להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם" - הנהגת הכוכבים היא הנהגה "כמנהגו של עולם". הקב"ה, בהשגחתו השכלית המקיפה את ה"עולם בכללו", העמיד את הכוכבים כ"אדונים" של עולם הטבע הארצי, המשפיעים בדעת וברצון "כוחות" הקובעים את הנהגתם של אותם הגורמים בעולם ה"חיים והווים ונפסדים כמנהגו

66 כלומר, האות והמופת שהם בזרע ישראל עד עולם אינם ח"ו הקללה אלא הייחוד המאפיין אותם בכך שמה שקורה להם איננו מגזירת המזל אלא נקבע בהשגחה משיקולים של שכר ועונש. ראה להלן ליד ציון הערה 73 פירוש המדרש הגדול לפסוק זה.

67 שבת קנו ע"א.

68 המקור הוא ממגילת איכה ג מ, שעניינו תשובת האומה כולה.

69 ברכות ה ע"א.

70 ליד ציון הערה 40.

של עולם". אלה הם "תחת השמים". אך ורק הם. אזהרת התורה לישראל היא לא לטעות ולחשוב שגם עם ישראל מתנהל "כמנהגו של עולם"; הכוכבים אינם ממלאים כלפי ישראל תפקיד דומה לזה שהם ממלאים כלפי אומות העולם. עם ישראל אינו מתנהל - לא הציבור ולא היחיד - "כמנהגו של עולם", שהוא "מנהג המציאות".⁷¹

מעניין לקרוא איך בעל מדרש הגדול מביא את דברי הרמב"ם הללו ומרחיב עליהם:⁷²

היזהר שלא תטעה בכך, למה אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים. העמים מסורין בידם להיותם חיים והווים ונפסדים כמנהגו של עולם. אבל אתם מסורין בידי, ואין אני נוהג בכם כמנהג כל העולם שנאמר: 'ואתכם לקח ה' (דברים ד, יט).

גם פירושו של בעל מדרש הגדול לפסוק בתוכחה שציטט הרמב"ם לעיל, מבטא את העיקרון שכתב הרמב"ם:⁷³

'והיה בך לאות ולמופת' (דברים כח, מו) - אם ישמעו, יגיעו להן הברכות. ואם לא ישמעו - יגיעו להן הקללות. ודבר זה אינו ממנהגו של עולם, לכך הוא אומר 'והיה בך לאות ולמופת'. הא כיצד? אומות העולם מתנהגין במזל, אבל ישראל אין להן מזל, אלא בזמן שהן עושין רצונו של מקום הן מצליחין, ובזמן שאין עושין רצונו של מקום הן נמסרין ביד עוונותיהן. וכן הוא אומר: 'אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה' (ירמיהו י ב). אומות העולם חתין מאותות השמים וישראל אינן חתין, לפי שאין מתנהגין במזל.

לדברי הרמב"ם בהגיע אלינו הפורענות בחורבן בית ראשון, טעינו לחשוב שהקב"ה הפקירנו למנהג המציאות ולמקרה. ולא היא; עם ישראל נענש בחטאו אך אינו מופקר לטבע או למקרה (מו"נ ג, יז):

הנביא כאשר ראה מהתגברות נבוכדנצר ורוב הורגו בני אדם, אמר: אדוני א-לוהים כאלו נעזבו בני האדם ונשכחו ונעשו הפקר כדגים ותולעי הארץ!... והוא אמרו 'ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא מושל בו כולו בחכה העלה וגו' (חבקוק א, יד-טו), ואחר כך⁷⁴ ביאר הנביא שאין העניין כן, ולא על צד העזיבה והשכחה והעלות ההשגחה, אבל על צד העונש להם להתחייבם בכל מה שחל בהם, אמר: 'ה' למשפט שמתו וצור להוכיח יסדתו' (חבקוק א, יב).⁷⁵

71 איגרת תחיית המתים, שם.

72 מדרש הגדול דברים ד, יט.

73 מדרש הגדול דברים כח, מו.

74 תרגום זה קצת קשה שהרי הביאור קודם לטעות ולא בא: "אחר כן". בתרגומו של פרופ' שורץ: "והנביא הבהיר".

75 גם כשעם ישראל לא מגלה בפועל את הדבקות הזאת היא קיימת אף שהיא נסתרת. "יהיה מי שלא השכיל האלוה כל עיקר כמי שהוא בחושך ולא ראה אור כלל... ואשר השיג וכוונתו כולה על מושכלו - כמי שהוא באור השמש הבהיר. ואשר השיג והוא מתעסק [בדברים אחרים] - דומה בעת עסקו למי

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

מדוע הנהגת ה' בישראל איננה "כמנהגו של עולם"? בפרק הקודם ראינו שלרמב"ם מי שצורתו היא צלם א-לוהים, מי שדבק בשפע הא-לוהי השכלי שהשפיע ה' על אדם הראשון לפני חטאו, זוכה להשגחה א-לוהית גם בענייניו הגופניים.⁷⁶ ראינו גם, שאדם הראשון בחטאו הפסיד מעמד זה ו"נמשל כבהמות נדמו",⁷⁷ מעמד ששלל ממנו השגחה.⁷⁸ אך לרמב"ם, בני ישראל שעמדו על הר סיני תיקנו את החטא של אדם הראשון. בהיטהרו מזוהמת הנחש, זכה ישראל להשיב לעצמו את מעמדו הראשוני של האדם (מו"נ ב, ל):

מהמאמרים ג"כ הנפלאים, אשר פשוטיהם בתכלית הריחוק, וכשיובנו פרקי זה המאמר הבנה טובה - תיפלא מחכמת זה המשל והסכימו למציאות, הוא - אמרם: 'משבא נחש על חוה הטיל בה וזהמא; ישראל שעמדו על הר סיני - פסקה וזהמתן, גוים שלא עמדו על הר סיני - לא פסקה וזהמתן'⁷⁹ - והנהג זה גם כן!

מעמד הר סיני היה השיא של תהליך תיקון שהתחיל עם האבות (מו"נ ג, נא):

מדרגת האבות... הגיע קרבתם אל האלוה ית' עד שנודע שמו בהם לעולם... אלו הארבעה - רצוני לומר האבות ומשה רבנו - התבאר בהם מן ההתאחדות באלוה ית', רצוני לומר: השגתו ואהבתו - מה שהעיד עליו הכתוב, וכן השגחת הא-לוה בהם ובזרעם אחריהם גדולה.

עם ישראל - "זרעם אחריהם" - זוכה ל"השגחת אלוה גדולה". האבות ומשה רבנו חידשו את הדביקות של האדם בשפע הא-לוהי השכלי שהשפיע ה' על אדם הראשון וממנו התרחק בחטאו, דביקות שכלית שהיא מקור ההשגחה השכלית. דביקות זו מאפיינת את ישראל גם בעת שבחטאינו היא נסתרת מן העין.⁸⁰

השגחה שכלית זו על ישראל המכתיבה את פעולת הכוכבים כלפיו כיאות למי שחזר בהר סיני אל מעמדו השכלי של האדם, קובעת לעיתים גם את גורלן של אומות אחרות - שמצד עצמן היו מנוהלות במזל "כמנהגו של עולם". כשהן מגויסות על ידי ההשגחה למלא תפקיד בהשגת יעדיה, ה"כוחות" היוורדים אליהן מגיעים לא לפי סדר הכוכבים והמזלות, אלא לפי גזירת ההשגחה. במצב זה הם אמצעים להשגת יעדי ההשגחה: לא ההשגחה דבקה בהן אלא "מעשי הנהגה והשגחה" (איגרת תימן, מהד' ר"י שילת, עמ' קמה-קמו):

שהוא ביום המעונן, שלא תאיר בו השמש מפני העב המבדיל בינה ובינו... והנה התאמתה אצלי זאת האמונה גם כן מדברי התורה - אמר ית': 'והסתרתני פני מהם...' (דברים לא יז) "מו"נ ג, נא). כלומר, ישראל, גם בעת שהוא מסיח את דעתו מדבקותו בשכל הא-לוהי, איננו נמצא "בחושך" אלא ב"הסתרת פנים"; השמש מאירה עליו אף שהארתה מוסתרת על ידי ענן. ראה גם מו"נ א, סב הסבר הרמב"ם ל"תלמודו מתקיים בידו" (קידושין ע"א).

76 מו"נ ג, נא.

77 מו"נ א, ב.

78 מו"נ ג, יח.

79 שבת קמו ע"א.

80 עיין לעיל הערה 75.

בעת שהסכימו החוזים שארץ מצרים ייטב אווירה בזמן ההוא, ותשמך, ויצליחו אנשיה תכלית ההצלחה - אז חלו בהם המכות... וכן ממלכת נבוכדנצר הרשע, כשהסכימו חכמיו וחוזיו וכל מי שמתפאר במלכותו בהקדמת ידיעה שזו היא תחילת הצלחתו, ושממשלתם מארכת ומתמדת - אז סרה מלכותו ואבדה כמו שייעדה ה' רע. אמר ישעיהו גם כן, משחק עליהם על זה, ומלעיג עליהם בהתפארם בהקדמת הידיעה... אמר: 'עמדו נא וישיעוץ הוברי שמים החוזים בכוכבים' וגו' (ישעיהו מז, יג).

ט. ההשגחה הא-לוהית באדם ו"בעולם בכללו" עושה את האמונה בגזירת הכוכבים "כזב"

הכוכבים והגלגלים המשפיעים בשכל וברצון את כוחות הטבע, ממלאים תפקיד של "גרזן ביד החוצב",⁸¹ הן כלפי מי שזוכה להשגחה א-לוהית משפטית המקיפה אף את ענייניו הגופניים, והן כלפי מי שאף שאינו זוכה להשגחה מצד עצמו, מגויס על ידי ההשגחה הא-לוהית כאמצעי להשגת יעדיה במי שזוכה לה. בדומה ללב השולט על איברי הגוף, הגלגלים והכוכבים מושלים על מה שהווה ונפסד כמנהגו של עולם. אך בדומה ללב של האדם הפרטי הכפוף להנהגת שכלו, שולטת בהם ההנהגה השכלית של ההווה, ההשגחה הא-לוהית השכלית הדבקה בשפע הא-לוהי.

ה"כזב" באמונה בגזירת הכוכבים הוא הקביעה שהכוכבים מזיקים ומועילים לא רק לחי, לצומח ולדומם, אלא גם לענייניו של האדם (מו"נ ג, לז):

כוונת התורה כולה וקטבה אשר עליו תיסוב הוא הסרת עבודה זרה ומחות זכרה, ושלא ייחשב ככוכב מן הכוכבים שהוא מזיק או מועיל בדבר מאלו העניינים הנמצאים ל[איש]⁸² בני אדם, שזה הדעת הוא המביא לעבדם.

י. ההתכחשות לאופיו האנושי/שכלי של העולם היא שורש עבודה זרה

האמונה בגזירת הכוכבים היא אמונת כזב מכיוון שעתידיו של האדם נקבע בהשגחה א-לוהית ולא ל"סיבה טבעית ומנהג המציאות". שלוש שאלות עולות מהבנה זו של הכזב שבגזירת הכוכבים:

א. מדוע רואה הרמב"ם באמונת כזב זו "הדעת... המביא לעבודה זרה" או "עיקר עבודה זרה"?⁸³ הרי כפי שהוא מפרט,⁸⁴ כדי לעבוד עבודה זרה בפועל יצטרך האדם המאמין בגזירת הכוכבים להוסיף עוד שני כזבים לכזב ראשון זה - אמונה ביעילותן של טליסמאות, ופולחן הכוכבים באמצעות טליסמאות אלו?

81 מו"נ ג, כט.

82 על פי תרגומו של הרב קאפח. פרופ' שורץ מתרגם "מצביהם של אנשים כפרטים".

83 איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפ.

84 פירוש המשניות לרמב"ם עבודה זרה ד, ז.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

ב. הרמב"ם כותב שהתנהלותן של אומות העולם היא "כמנהג המציאות" על פי הנהגת הכוכבים;⁸⁵ מדוע אם כן להאשים את אותן אומות כשהן עובדות אלילים בהתאם לעצם זהותן ה"מביאה" אותן לעבוד כוכבים? אמנם גם האומות מופעלות כאמצעים בידי ההשגחה הא-לוהית כשזו דורשת את הפעלתם, ולכן ההיסטוריה - גם שלהן - איננה נקבעת על ידי הכוכבים בלבד. אך כפי שראינו, לרמב"ם, האומות מצד עצמן הן טבעיות ועתידן נשלט על ידי מערכת הכוכבים השולטת בטבע. ניתן להפנות את השאלה הזאת כלפי הפסוק בדברים (ד, יט): "וּפֶן תִּשָּׂא עֵינֶיךָ הַשְּׁמַיְמָה וְרְאִיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֵת הַיָּרֵחַ וְאֵת הַכּוֹכָבִים כֹּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָּ וְהַשְּׁתַחֲוִיתָ לָהֶם וְעַבְדָתָם אֲשֶׁר חָלַק ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֹתָם לְכֹל הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם". מכיוון שחלק ה' את "כל צבא השמים" "לכל העמים תחת כל השמים", האם לא טבעי שיחטאו בעבודת כוכבים?⁸⁶

ג. איך מתיישבת דעתו של הרמב"ם, לפיה עתידו של האדם לא נקבע "לסיבה טבעית ומנהג המציאות", אלא על ידי השגחה א-לוהית, עם קביעתו שחובה על האדם להתמודד עם הטבע הפיזי הארצי בו הוא נמצא - להכין תכסיסי מלחמה לפני שהוא יוצא לקרב⁸⁷ ולקחת תרופות כשהוא חולה?⁸⁸ מדוע שלא יתעלם מהטבע הארצי, כפי שהוא מצווה להתעלם מגזירת הכוכבים המורידים למציאות הארצית את כוחות הטבע? במילים אחרות: במה שונה הטבע הארצי מהכוכבים שהם מקורו?⁸⁹

התשובה לשאלה הראשונה היא שהאמונה לפיה האדם נשלט על ידי מערכת א-מוסרית שהיא חיתית וכוחנית, במובן זה שהיא מנותקת משיקולי משפט ומוסר, היא השורש הרעיוני שביסודה של העבודה הזרה. גם אם למעשה לא ימעד אדם מעבר לכזב הראשון אל עבר פולחן בפועל של הכוכבים, באמצעו את אמונת גזירת הכוכבים הוא כבר קיבל את תפיסת עולמה של האלילות. הרמב"ם, כפי שראינו לעיל,⁹⁰ מסביר שהגלגלים הם "אדונים לכל גוף זולתם",⁹¹ "אדונים" שמעמדם הוא בזכות כוחם⁹² ולא בזכות חכמתם ושיפוטם (המאפיינים את המלאכים ולא את הגלגלים⁹³). בפסגת עולמם של עובדי עבודה זרה, "גם מי שהתפלסף בימים ההם" לא עמד אלוה על-שכלי וגם לא ישות שכלית מופשטת, אלא

85 הלכות עבודה זרה ב, א. איגרת תחיית המתים, מהד' ר"י שילת, עמ' שע.

86 ראה פירוש רבנו בחיי עה"ת דברים לא, טז: "זהו שאמר הכתוב: 'אשר חלק ה' א-לוהיך אותם לכל העמים אשר תחת השמים ואתכם לקח ה'" (דברים ד, יט-כ), באר: כי הקב"ה נתנם לחלקם, לא לחלק ישראל, ולכן לא מצינו בכל התורה בשום מקום שיאשים הכתוב את האומות בעניין עבודה זרה כי אם ישראל המיוחדים לחלקו ית', וכן לא מצינו עונש לאומות בעבדם עבודה זרה אלא אם כן עבדו בארץ הקדושה". ראה גם שו"ת שאלת יעב"ץ חלק א סימן מא שמדבריו משתמע שפסוק זה הוא הבסיס לכך שלא נצטוו אומות העולם שלא לעבוד עבודה זרה בשיתוף.

87 איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפ.

88 פירוש המשניות לרמב"ם פסחים ד, י.

89 ראה בעניין זה לעיל פרק ב.

90 פרק ג.

91 מו"נ ב, ו.

92 מו"נ ב, ל. ראה יהונתן שמחה בלס, מנפת צוף ח"א פרק ח, מלאכים וגלגלים - חכמה וכוח, מעמ' 125.

93 ראה מו"נ שם וב, ו בעניין "בית דינו" של הקב"ה.

”רוח הגלגל... הגלגל והכוכבים הם הגוף והאלוה ית' רוחו“⁹⁴. האלוה של עובדי עבודה זרה לא היה שכל הגלגל⁹⁵ אלא רוח הגלגל. על פי תפיסתם, אין לשכל מעמד עצמאי, הוא אחד מתופעות הרוח. לדעתם גם השכל באדם ובעולם הוא לא יותר מתופעה טבעית שבאדם שולט בה הלב, ובעולם - הנהגת הכוכבים.⁹⁶

לא מקרה הוא שתפיסת עולם זו ראתה בבעלי חיים מבויתים ייצוג לאלוהיה. מכיוון שהדוגלים בדעה זו העמידו בפיסגה של המציאות את רוח החי ולא את השכל, האידיאל שיוכלו לשאוף אליו היה גיוס הכוחות החייתיים המנהיגים את העולם לטובת האדם. חייתיות מבויתת - הכוח החי המגויס לשרות האדם - היתה הייצוג הנאות לאידיאל מצומצם ושפוף זה. לאידיאל זה היה ראוי לנתב את החייתיות הפראית. לרמב"ם עובדי עבודה זרה העלו קרבנות של אריות ודובים לאלוהיהם שהיו בקר, צאן ועזים (מו"נ ג, מה).

לסיכום: האמונה בגזירת הכוכבים, לפיה האדם הוא "תחת השמים" ושולטים בו "אדונים" ולא ההשגחה האלוהית המשפטית, "מביאה" לעבודת כוכבים, מכיוון שאמונה זו, המגמדת את האדם ומשעבדת אותו ואת ה"עולם בכללו" לכוחות חייתיים, היא היסוד הרעיוני של עבודה זרה.⁹⁷

התשובה לשאלה השנייה היא שאמנם אומות העולם הצטמצמו למציאות הטבעית בחטאו של אדם הראשון ולא טוהרו, כפי שטוהר ישראל, מזוהמת הנחש. לכן הן "תחת השמים" - ומשמעות הדבר היא שהן מטבען מנתהלות כ"מנהגו של עולם" על פי גזירת הכוכבים. יחד עם זאת, עומדת לכל אדם יחיד גם באומות העולם בחירה חופשית, שבאמצעותה הוא יכול להתקרב על ידי מעשיו ואמונותיו לאידיאל של האדם כצלם א-לוהים, ולזכות בהשגחה א-לוהית כפי קרבנותו.⁹⁸ ל"אישי בני אדם" "הרשות נתונה".⁹⁹ אם בבחירתו החופשית מחליט

94 מו"נ ג, כט.

95 על שכל הגלגל ראה מו"נ א, עב; ב, ד, ה.

96 ראה איגרת תימן (ג), מהד' ר"י שילת, עמ' קמו-קמו.

97 גם הראב"ד כותב שהאדם בכוח שכלו יכול להשתחרר, לעיתים, מגזירת הכוכבים והמזלות: "ידוע שכל מקרה האדם קטן וגדול מסרו הבורא בכח המזלות אלא שנתן בו השכל להיותו מחזיקו לצאת מתחת המזל והוא הכח הנתון באדם להיותו טוב או רע והבורא יודע כח המזל ורגעיו אם יש כח בשכל להוציאו לזה מידו אם לא" (השגת הראב"ד להלכות תשובה ה, ה). אך שלא כרמב"ם הממקם את האדם וענייניו מעבר לשליטת הכוכבים אלא אם כן ירד ממדרגתו ויידמה לבהמות, רואה הראב"ד גם את האדם - שהרי גם בו טבע חומרי, לא שכלי - כנתון תחת שלטון המזלות אלא אם כן הוא, בהשלטת שכלו על פעולותיו, יתרומם מעבר לשלטונם.

98 נראה שדעת הרמב"ם היא שבדומה לבעלי חיים ("כבהמות נדמו"), לאומות העולם כאומות לא ניתנת לפחות לא תמיד - בחירה חופשית, ומעשיהן ומה שקורה להן נגזרים על ידי מנהג המציאות או לסיבה טבעית. מסקנה זו עולה מדברי הרמב"ם בהלכות עבודה זרה ב, א שם הוא מפרש את הפסוק בדברים (ד, יט), ומדבריו באיגרת תחיית המתים עמ' שע. גם בהלכות תשובה משתמע שליחידים יש בחירה חופשית אך לא לאומה. הרמב"ם מקשה על העיקרון "רשות לכל אדם נתונה" (הלכות תשובה ה, א) מדברי ה' לאברהם אבינו: "ועבדום ועינו אותם" (בראשית טו, יג) - הרי גזר על המצריים לעשות רע? (הלכות תשובה ו, ה). תשובתו של הרמב"ם היא ש"כל אחד ואחד מאותם המצריים והמריעים לישראל, אילו לא רצה להרע להם, הרשות בידו". הרמב"ם אינו משיב שמצרים כאומה היתה מסוגלת לבחור שלא לשעבד את ישראל ואז היתה ההודעה לאברהם מתקיימת באומה אחרת. זאת אף שמצרים לא הוזכרה בשם בהודעת ה' לאברהם אבינו ולכן תשובה זו היתה מתבקשת.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

האדם היחיד, בן לאחת מאומות העולם, לאמץ את תפיסת העולם האלילית הרואה באדם לא צלם א-לוהים אלא יצור טבעי הנשלט על יד כוחות "צבא השמים", הוא נושא באחריות לבחירתו זו. הוא יכול היה לבחור אחרת, להצטרף לחסידי אומות העולם, ולהתעלות מעל הזהות הלאומית שלו המצומצמת שהיא "תחת השמים" (דברים ד, יט). בתשובה לשאלה השלישית נדון בפרק הבא.

יא. תפקידו של האדם כצלם א-לוהים הוא לעבוד את האדמה בכוחות שנותן לו ה' הרמב"ם מלמדנו שהתורה אוסרת על האדם לקבוע על פי חישובי האסטגנינות שיום פלוני טוב ויום פלוני רע, מכיוון שההשגחה, ולא הכוכבים, קובעת באדם שלא איבד את ייחודו כאדם, מי שאינו "תחת... השמים", איזו מפעולותיו תצליח ואיזו לא. אך למרות העובדה שתיוקן האדם המושגח והפסדו נקבעים בהשגחה א-לוהית לפי העבודה והמרי, האדם אינו רשאי להתעלם מהטבע הארצי. אין בהתמודדות עם הטבע משום כפירה בתפקידה של ההשגחה. וכך כותב הרמב"ם בפירושו למשנה בפסחים (ד, ?):

שמעתי וגם פירשו לי ששלמה חיבר ספר רפואות, שאם חלה אדם באיזו מחלה שהיא - פנה אליו ועשה כמו שהוא אומר ומתפא, וראה חזקיה שלא היו בני אדם בוטחים בה' במחלותיהם אלא על ספר הרפואות, עמד וגנזו. ומלבד אפסות דבר זה ומה שיש בו מן ההזיות, הנה ייחסו לחזקיה, ולסיעתו שהודו לו, סכלות שאין ליחס דוגמתה אלא לגרועים שבהמון. ולפי דמיונם המשובש והמטופש אם רעב אדם ופנה אל הלחם ואכלו שמתרפא מאותו הצער הגדול בלי ספק, האם נאמר שהסיר בטחונו מה' והוי שוטים יאמר להם, כי כמו שאני מודה לה' בעת האוכל שהמציא לי דבר להסיר רעבוני ולהחיותני ולקיימני, כך נודה לו על שהמציא רפואה המרפאה את מחלתי כשאתמש בה. ולא הייתי צריך לסתור פירושו זה הגרוע לולי פרסומו.

זאת ועוד: הרמב"ם מציין כאחת ההשלכות השליליות של האמונה וההתעסקות בגזירת הכוכבים את הזנחת ההתמודדות הארצית עם הטבע: "דימו שהן חכמות מפוארות, ושיש בהן תועלת גדולה, ולא נתעסקו לא בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות"¹⁰⁰. מה עומד מאחורי ההבחנה של הרמב"ם בין הכוכבים - שאסור להתחשב בנטייתם על פי "מנהגו של עולם" - לבין הטבע הארצי שההתמודדות איתו בהצלחה מיוחסת להשגחה

בהלכה זו מקשה הרמב"ם על העיקרון "רשות לכל אדם נתונה" גם מהפסוק "וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ" (דברים לא, טז), שממנו אפשר היה להסיק שעם ישראל היה חייב לחטוא בעבודה זרה. על שאלה זו משיב הרמב"ם "לא הודיעו הבורא אלא מנהגו של עולם. הא למה זה דומה? לאומר העם הזה יהיה בהן צדיקים ורשעים". בשונה ממצרים, שמדבריו של הרמב"ם עולה שכאומה לא עמדה לה הבחירה שלא לשעבד את ישראל, בישראל לא היתה גזירה שעם ישראל כעם יעבוד עבודה זרה - רק ש"מנהגו של עולם" הוא שיהיו בישראל גם רשעים שיעבדו עבודה זרה. הצד השווה שבשתי הדוגמאות הוא ש"רשות לכל אדם נתונה" כלומר לכל יחיד ויחיד (ראה גם הקדמת הרמב"ם לפרקי אבות פרק ח).

99 הלכות תשובה ה, א.

100 איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפ.

הא-לוהית: "נודה לו שהמציא רפואה המרפאה את מחלתי כשאשתמש בו". מדוע לא יודה האדם במקביל להשגחה הא-לוהית ש"החכימה" אותו להכיר בטבע הכוכבים ולדעת שיום מסויים איננו מתאים לפעולה שהוא תכנן לעשות באותו היום?

את התשובה לשאלה זו ראינו לעיל בפרק ב.¹⁰¹ מערכת הכוכבים הבלתי-משנתנית לא פועלת כטבע ארצי על פי חוקי הפיזיקה. היא פועלת כ"שלטון בהנהגה"¹⁰² המורידה בידיעה וברצון ל"זה העולם" כוחות על-ארציים שעל פיהם נקבע "מנהגו של עולם". אך השלטון שניתן לה מוגבל לעניינים טבעיים - הדומם, הצומח והחי - ולהנהגתן של אומות העולם. אין לה כוח להזיק או להועיל לאישי האדם ולענייניהם.¹⁰³ עתידו של האדם, צלם הא-לוהים, הדבק בשכל הא-לוהי, נקבע על פי ההשגחה הא-לוהית, שהיא השגחה משפטית, והנהגת הכוכבים איננה מושלת בו ואיננה רלוונטית לגביו.¹⁰⁴ הכוחות שעתידיים לרדת עליו משמים, הצלחתו או אי-הצלחתו, לא נקבעים ברצון הגלגלים על פי אופיים, אלא על פי ההשגחה הא-לוהית המשפטית, המכתיבה להם את כל פעולותיהם מולו.

אך מדוע לא פוטרת ההשגחה הא-לוהית את האדם השלם הדבק באמת הא-לוהית, מהחובה לפעול בטבע הארצי? האם לא היה ראוי שבדומה לשלטון הכוכבים תפסחנה עליו גם דרישותיו של הטבע הארצי?

התשובה לשאלה זו היא שמימתו של האדם בעולם הזה, ייעודו, היא לעבוד את האדמה¹⁰⁵ כדי שתהיה לקב"ה "דירה למטה" "כשם שיש לו דירה למעלה"¹⁰⁶. "השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם" (תהלים קטו, טז). משימה זו הוטלה עליו לא כעונש על חטאו בגן עדן, אלא עוד בטרם חטא. עליו להתמודד עם הטבע הארצי באמצעים שנתן לו ה' בהשגחתו, עד שיביא בעמלו את הארץ למצב שעליו דיבר הנביא: "מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט).

הרמב"ם, בסיומת לאיגרתו על גזירת הכוכבים ששלח לחכמי מונטפזשיר רומז להם על החיבור הכפול של האדם: עם (א) ההשגחה הא-לוהית המלווה את שפע השכל הא-לוהי - עץ החיים, ועם (ב) הטבע הארצי - עץ הדעת טוב ורע, שאיתו עליו להתמודד כדי לאכול ממנו רק את טובו ובכך להשיג את ה' ודרכיו גם מתוך המציאות הארצית. הרמב"ם כותב להם לעקור את אילן האסטרולוגיה - "ונטעו במקומו עץ הדעת טוב ורע, ואכלו טובו ופריו, ושלחו ידיכם וקחו גם מעץ החיים" (עמ' תצ).¹⁰⁷

101 מציון הערה 9 והלאה.

102 מו"נ ב, ה.

103 מו"נ ג, לו.

104 עם אותן פעולות שפועלת מערכת הכוכבים על כדור הארץ בטבע המוכר - לדוגמה: עם קרינת השמש וגאות הים - על האדם להתמודד כמו שעליו להתמודד עם כל תופעותיו של הטבע הארצי.

105 ראה בראשית ב, ה-ו טו.

106 תנחומא בחוקותי ה.

107 ראה ספר יקב אפרים לרב יעקב קאפיל שווארץ, איגרות תורה קובץ ב, נוא-יארק תשס"ד, סי' כו, איגרת לרב יצחק שילת, בעמ' קכא בה מעלה הרב שווארץ השערה שהגירסה משובשת וצ"ל "עץ הדעת טוב" ולא "עץ הדעת טוב ורע". ברם נלע"ד שאין כאן שיבוש; ראה שו"ת אורח משפט סי' קיב. ראה יהונתן

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

כלומר, מתוך ההתמודדות עם הטבע הארצי כדי להוציא ממנו רק את טובו, תחזקו את הדבקות שלכם באמת הא-לוהית.

פונים לשמים - בתפילה לה', ולא רק - לעבדה. אסור לפנות ל"סרסור ביניכם ובין הבורא"¹⁰⁸ ואפילו להתחשב באופיו ובדרכי פעולתו אסור - "לא תעוננו" (ויקרא יט, כו).

יב. האם נותרה משמעות למלחמתו של הרמב"ם באמונת גזירת הכוכבים גם בימים אלה?

הרמב"ם כינה את האמונה בגזירת הכוכבים אמונה כוזבת¹⁰⁹ שהיא "עיקר עבודה זרה"¹¹⁰. אך ביסודה של אמונה זו עמדה תפיסה שגם הרמב"ם ראה בה אמת: הכוכבים הם בעלי נפש ורצון והם שולטים בהנהגה רצונית¹¹¹ - ולא רק בפעולות פיזיקליות של הטבע הארצי - על חיי הטבע של "זה העולם". הכוזב שבאמונת גזירת הכוכבים הוא התכחשותה לעליונותה המקיפה של ההשגחה השכלית שהכוכבים כפופים לה. השלכה מכך היא הטענה השקרית שדווקא שלטון הכוכבים מקיף את כל העולם, גם את האדם ואת ענייניו, שהאדם איננו שונה משאר יצורי זה העולם ונוהג אף הוא כ"מנהגו של עולם"¹¹². בכך העבירה אמונה רעה זו את האדם ואת ה"עולם בכללו" לשלטונם של כוחות על-ארציים חיתיים נטולי מוסר - המזלות. זאת כשהאמת היא, שגם ההתרחשויות הפוקדות את העולם הטבעי על פי מערכת הכוכבים משמשות את ההשגחה הא-לוהית כאמצעים להשגת יעדיה המוסריים על פי המשפט הא-לוהי כלפי מי שמחובר לאמת הא-לוהית.

הגדרתו של הרמב"ם את האמונה בגזירת הכוכבים "כזב" לא נבעה מאימוץ תפיסה מודרנית יותר של תפקידם של הכוכבים - תפיסה הרואה בהם רק כוחות דוממים ולא חיים - שהשפעתם מצומצמת לתחום הפיזי על פי אותם חוקי פיזיקה השולטים גם בכדור הארץ.¹¹³

אך תפיסה מודרנית זו שולטת היום בכיפה. מי בימינו חושב שהכוכבים הם גופים חיים? בתרבות מטריאליסטית שהנטייה בה היא לראות בכל היקום רק כוחות דוממים, שבה גם תודעתו של האדם מוסברת כלא-יותר מתהליכים כימיים וחשמליים המתרחשים בתוך המוח האנושי, תהליכים שאינם שונים איכותית מאלה המתרחשים בתוך מחשב¹¹⁴ - האם

שמחה בלס מנפת צוף חלק א פרק כז, דעות ומידות - נס וטבע, בעניין ארבעת המינים של הלולב עמ' 391-387.

108 הלכות עבודה זרה ב, א.

109 רמב"ם הלכות עבודה זרה יא, טז; פירוש המשניות לרמב"ם עבודה זרה ד, ז.

110 איגרת גזירת הכוכבים, עמ' תפ.

111 מו"נ ב, ה.

112 הלכות עבודה זרה ב, א. ובאיגרת תחיית המתים, עמ' שע: "מנהג המציאות".

113 ראה לעיל הערה 14.

114 "I don't think there's anything unique about human intelligence. All neurons in the brain that make up perceptions and emotions operate in a binary fashion. We can someday replicate that on a machine" - ביל גייטס, מייסד חברת מיקרוסופט, *Time Magazine*, Jan.13 1997 vol.149 no. 2

נותרה חשיבות למלחמה נגד גזירת הכוכבים? האם האמונה בגזירת הכוכבים מאיימת עדיין על אמונתם של ישראל? תרבות השוללת כל מה שאיננו גשמי מאבדת אמנם את אנושיותה,¹¹⁵ אך היא אמורה להיות מחוסנת נגד עבודה זרה.¹¹⁶ לפני שנשיב, נשאל שאלה אחרת: האם הוכיח המדע המודרני שאין אמת בתפיסה הקדומה שראתה במערכת הכוכבים כוחות חיים? על כך כותב הרב קוק:

איני יודע אם נמצא אדם בעל שכל ישר שיוכל לגזור החלטה וודאית שאין שם סיבה רצונית, חיה, שכלית בכל התנועות הקוסמיות גם עתה, אחרי שנמצא גם כן כוח המושך הכללי, שהרי אנו מוצאים חיים בכל פינות שאנו פונים... מדוע לא יהיו העלילות הגדולות שבכל היש תוצאות של כוחות שהחיים צפונים בהם? אמנם הדברים הללו הם נושאים פילוסופיים טהורים.¹¹⁷

אין כל פעולה ריקה מפועלים חיים... תנועת הכדורים הגדולים, אם בכללם כוח טבעי בלתי-מרגיש מניעם, אמנם שימת משטרם, שמירתם ופעולותיהם הנמשכת על פי אורחות חכמה, יושר וצדק שמה יש מקום לפועלים חיים להתגדר בהם, וכיוון שיש מקום להם, נמצאים הם.¹¹⁸

מעניין בהקשר זה לקרוא את דברי פרופ' ריצרד פיינמן, חתן פרס נובל לפיזיקה, בהסברו לחוק המשיכה ("כוח המושך הכללי" בלשון הרב קוק). הדברים נאמרו לפני יותר מארבעים שנה בהרצאה שהוא נתן באוניברסיטת פרינסטון:¹¹⁹

מה מניע את תנועת הפלנטות מסביב לשמש? בזמנו של קפלר היו אלה שהשיבו לשאלה זו באמירה שישנם מלאכים היושבים מאחרי הפלנטות שבמשק כנפיהם דוחפים את הפלנטות במסלולם. כפי שתלמדו, תשובה זו איננה רחוקה מהאמת. ההבדל היחיד הוא שהמלאכים יושבים בכיוון אחר¹²⁰ והם דוחפים את כנפיהם פנימה.

כוונתו של פרופ' פיינמן היתה שאף שקיומו של חוק המשיכה הוכח ופרטיו לובנו, לא ידוע מה טיבו של החוק, או במילים אחרות: לא ידוע מדוע הוא מחייב את המציאות.

115 מו"ג, נא: "אשר הם מחוץ למדינה הם כל איש מבני אדם שאין לו אמונת דת, לא מדרך עיון ולא מדרך קבלה... ודין אלו כדין בעלי חיים שאינם מדברים ואינם אצלי במדרגת בני אדם".

116 מו"ג שם: "ואשר הם במדינה אלא שאחוריהם אל בית המלך - הם בעלי אמונה ועיון אלא שעלו בידם דעות בלתי אמיתיות... כל אשר ילכו - ירחיקו מבית המלך. ואלו יותר רעים מן הראשונים הרבה, ואלו הם אשר יביא הצורך בקצת העיתים להרגם ולמחות זכר דעותיהם - שלא יתעו זולתם".

117 מאמר מיוחד, מאמרי ראי"ה חלק א עמ' 110. ראה גם יד פשוטה הלכות יסודי התורה ג, י, עמ' ע-עב.

118 עין אי"ה ברכות פרק ז אות נג.

119 Richard Feynman, *The Law of Gravitation an example of physical law, The Character of Physical Law*, The Modern Library 1994 p. 8

120 הכוונה היא שהם יושבים לפני הפלנטות לכיוון תנועתם כשפניהם אל הפלנטות ומושיכים אותם, ולא דוחפים אותם.

מלחמתו של הרמב"ם באמונה בגזירת בכוכבים

אך חשיבותה של המלחמה נגד האמונה בגזירת הכוכבים איננה נובעת רק מן העובדה שלא נשללה האפשרות שמאחורי פעילותם של הגורמים השמימיים עומדות ישויות חיות בעלות רצון ותודעה ומשום כך לא נעלמה הסכנה שאמונה זו - בשעה שהיא תחזור לאופנה - עלולה למשוך לעבודה זרה. יש למלחמתו של הרמב"ם חשיבות משום שגם היום, כשהעולם רואה בכוכבים לא יותר מכדורים דוממים ענקיים, שולטת עדיין בחשיבה ההמונית הרווחת התפיסה הפילוסופית הקדומה לפיה גורמים של "מזל" בלתי מוסריים ובלתי משפטיים קובעים את גורלו של האדם.

הרי לא מעט מן המאורעות החשובים ביותר בחיי אדם - מהמפגש של תא זרע אחד מני רבים עם הביצית בתחילת החיים, דרך הזדמנויות ומכשולים שצצים ללא סיבה גלויה בכל תחומי הפעילות האנושית, ועד להיחשפות האדם לגורמים קטלניים - אינם באים כתוצאה מגנטיקה או מחוקי הפיזיקה. הם נראים אקראיים ובלתי מכוונים. לעיתים קרובות ניתן לשמוע מי שמייחס את המאורעות האלה - לטוב ולרע - לא למקרה גמור ולא להשגחה א-לוהית פרטית אלא ל"מזל" או ל"גורל": "מזל" שפספס פלוני את האוטובוס שהתפוצצה בו הפצצה שטמן מחבל; "מזל" שפלוני שכח למכור את המניות שלו כפי שתכנן ולאחר מכן מחירן עלה; ועוד אין ספור דוגמאות אחרות. גם אם בימינו המושג "מזל" הוא מטושטש, כל עוד רואים בו כוח על-טבעי אוטונומי ולא "גרזן ביד החוצב" של ההשגחה הא-לוהית - מסתרת באמונה בכוח ה"מזל" התפיסה הישנה המשעבדת את האדם לכוחות על-טבעיים בלתי-מחויבים למוסר ולמשפט ואלה שולטים בהנהגה ומנהלים את האדם כ"מנהג העולם". כפי שראינו, הרמב"ם רואה בתפיסה זו "עיקר עבודה זרה".

ואולי חשובה מכל - במיוחד בעידן שלנו שבו נתונה המחשבה לאיום של רדוקציוניזם חומרני - היא קריאתו של הרמב"ם להכיר באצילותו של האדם כצלם א-לוהים, כמי שבמעשיו ובדעותיו מסוגל להידבק בשכינה שהיא האמת הא-לוהית המחופפת עליו,¹²¹ וכמי שגורלו נקבע בהשגחה א-לוהית פרטית כל עוד הוא איננו נכנע לבהמיות ושוקע "בים המקרה". קריאה מאתגרת זו של הרמב"ם איננה מאבדת מעוצמתה במעבר הדורות; היא נצחית כנצחיותה של נפש האדם השלם היודע את בוראו.¹²²

121 מו"נ ג, נב.

122 הקדמת הרמב"ם לפרק חלק (ד), הקדמות הרמב"ם למשנה, מהר"ר שילת, עמ' קלו.